

Васлий Самарқандий

ИМОМ АЪЗАМ ТАРИХИ

АЛ-ҚАЛОМУ-Л-АФҲАМ
ФИ МАНОҚИБИ ИМОМИ АЪЗАМ

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

Нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан
 Масъул муҳаррир: Алибек Рустам

Самарқандий, Васлий.

Имом Аъзам тарихи. Ал-калому-л-афхам фи манотиби имоми Аъзам / (Нашрга тайёрловчи: С. Ҳасан; Масъул муҳаррир: А. Рустам).—Т.: Ёзувчи, 1995.—64 б.

86.38

Ушбу сийратнома ҳанафия мазҳабининг имоми машҳур ислом ҳуқуқшуноси Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитга [лақаби Имоми Аъзам] бағишланган бўлиб, уни ўз даврининг олим ва мударриси, шоири Саййид Аҳмад Васлий Самарқандий Шаҳобиддин Аҳмад ибн Ҳажарнинг «Ал-хайроту-л-ихсон» эзгу яхшиликлар] ва Шайх Муҳаммад Алоуддин ал-Хаскафий ҳазратларининг «Ал-дурру-л-мухтор фи шарҳи танвири-л-абсор» [кузларга бағишланганнинг шарҳидан сийланма-дур] номли араб тилидаги китобларидан **Ўзбек** тилига таржима қилган ва Тошкентда матбаа-йи Фуломийя (Орифжонов тошбосмахонаси)да нашр эттирган. Китобхонларга тақдим этилаётган ушбу рисола ана шу чоп этилган китобча асосида нашрга тайёрланган.

4792620000—13
 C М 362(04)—95 —1995

ISBN 5—8255—0270—X

© Нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан, 1995 й.

БИ-СМИ-Л-ЛОҲИ-Р-РАҲМОНИ-Р-РАҲИМ

Жаҳон-жаҳон ҳамд латифега¹ сазодурки, биз Туркистон аҳлини ислом шарафи ила мушарраф қилғонидек, Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит Имоми Аъзам ҳазратлари мазҳаблариға пайраву тобиъ қилмиш.

Шеър:

Юз шукрки, бизларни мусулмон қилди,
Пайғамбарига мутбиъи фармон қилди,
Аҳкомиға кўп яхши амал қилмоқ учун,
Уз лутфи ила тобиъи Нуъмон қилди.

Чаман-чаман салавот Расулиға бажодурки, бизларни ҳидоят чароғи илан залолат зулумотидин² қутқариб шариати фарройи³ исломиййани ҳамиша тариқи фалоҳу⁴ маслак-и нажот бўлишини оёту аҳодис⁵ ила исбот этмиш.

Шеър:

Шукр лиллоҳ Мустафо қилди биза изҳори-и шаръ,
Айлади равшан жаҳонни дамбадам анвори-и шаръ.

Гулшан-гулшан даъвоат анинг олу асҳобиғаким ашраф матолиблари ибқойи⁶ ислом ва алтаф маориблари⁷ ижройи аҳком эрмишдур.

Шеър:

Эрди мақсуд-и саҳоба субҳу шом,
Айламак исломни олиймақом.
Саъйлар кўргуздилар ислом учун,
Токи ислом ўлди охир меҳрфом.

Ва раҳамоти субҳон⁹ мужтаҳиди изом ҳазратлариға бўлсунким уммати Муҳаммадийя ва миллати аҳмадийя учун улуми исломийя йўлида жаҳдлар қилиб ва машаққатлар чекиб масойили зарурийяни далоили динийядин истинботу баён этиб ибодату тоъат, амалу итоат тариқаларини биз умматлариға осон кўрсатмишлар.

Мужтаҳидлар жаҳон чароғидур,
Илми диний гуянинг бори дур.

Хусусан ўз пешвову имомимиз Ҳазрати Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитким, хизмати динийяси машҳур олимдур ва ҳиммати шаръийяси ўз сифатидек аъзамдур. Биз Туркистонликлар ул жанобнинг мазҳаби ила мумтоз ва пайравлик давлати илан са- рафроздурмиз.

Имоми Аъзам ул зоти муаззам,
Улumu тақво ила эрди ҳар дам.

Анга биз иқтидо қилмоқ билан шод,
Ки нури илмидин равшандур олам.

Эмди шарияти фарроий исломийяи шарифанинг яхши ошиқларини кўнгул яраси ва тариқайи марзийяи латифейи Ҳазрати Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг муҳибби содиқларининг бечораси камина мударрис Саййид Аҳмад ал-Васлий ожизлик ила дейурким ҳар ҳанафий мазҳабға Ҳазрати Имом жанобларини сифату манқабатларини билмак лозим, таржимаи ҳоллари ва тирикликлари шарҳини англамоқ вожиб бўлганини андиша қилиб Туркистон шеvasида, яъни ўзбекча тилимизда бир мухтасар маноқибни Имоми Аъзам таҳрир

қилмоқни мувофиқ билиб, маоний мундарижасини ғолибан алломаи Шаҳобиддин Аҳмад ибн Ҳажар ҳазратларининг «Ал-ҳайроту-л-эҳсон»¹⁰ номли китобларидан ва баъзан Шайх Муҳаммад Алоуддин ал-Ҳаскафий ҳазратларининг «Ад-дурру-л-мухтор фи шарҳи танвири-л-абсор»¹¹ номли китобларидин иқтибос этиб арабийдан туркийга таржима қилиб «Ал-қалому-л-афҳам фи маноқиби-л-Имоми-л-Аъзам»¹² ном қўймоқни муносибу мутобиқ кўрдум, шояд ҳамватанларим мажлиси шарифлариға ёдгор ва ҳам дин қардошларим маҳфили мунифлариға¹³ тазкор¹⁴ бўлғай. Ва андин эркак бирла хотунлар баҳра олғай, токи қарию ёшлар Имомларини дуруст тонуғай ва анинг мазҳабиға яхши ихлосу иймон ила пайравлик қилғай.

Ва фаввазту амрий ила-л-қаййуми-л-ҳайй. Фа иннаҳу Раббу кулли ҳаййин ва холиқу кулли шаййин ва сала-л-лоҳу ғало хайри халқиҳи саййидино ва мавлоно Муҳаммад ва ғала олиҳи ва асҳобиҳи ва уламои умматиҳи ва атбоъиҳи салавотан доиман мо закараҳу-з-зокирун ва ғафала ған зикриҳи-л-ғофилун биманниҳи ва карамиҳ Оминйо Раббу-л-оламин¹⁵.

ҲАЗРАТИ ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИ-С-САЛОМНИНГ ИМОМ АБУ ҲАНИФА ҲАЗРАТЛАРИ УЧУН ҚИЛҒАН БАШОРАТИ МУЪЖИЗА САМАРАЛАРИНИНГ БАЁНИ

Қола-н-набиййу ғалайҳи-с-салом лав кона-л-иймону инда-с-сураййо латановалаҳу рижолун мин абнои форсин», яъни, Набий алайҳи-с-салом демишларким, агар иймон кўк узра бўлса ҳам, албатта, форс ўғлонларидан эранлар анга аниғ етишур. Ҳадиси шарифнинг ҳосил маъноси шулким, ажам элидин ва форс қавмидин кўп улуг мужтаҳидлар ва буюк олимлар чиқиб ислом диниға яхши-яхши хизматлар қилурлар, мурод бу форсдин ғайри араб демакларидур. Зеро араблар арабдан ўзга уруғни форсу ажам дейурлар. Ва Ҳазрати Имоми Аъзамнинг боболари ғайри араб қавмидиндурлар. Аксар уламонинг сўзлари шулдур. Биноан алайҳ Жаноби Муҳаққиқи Жалолиддин ас-Суйутий демишларким, шу ҳадис Имоми Аъзам ҳазратлариға башораттур ва буюкликлариға ишораттур ва бу сўзга ҳеч шак йўқтур.

Зероки, Имоми Аъзам замонларида ҳеч ким Жаноби Имоми Аъзам ва шогирдларидек улуғ олим ва буюк мужтаҳид бўлиб пайдо бўлган йўқтур. Имоми Аъзамнинг вужудлари мўъжизайи зоҳирайи Пайғамбар алайҳи-с-саломдур. Зероки, воқидан илгари хабар бермишлар. Бас Имоми Аъзам мазҳабиға пайравчилик қилгонлар ҳар қанча шукрлар қилса сазодур, чунки «Ад-дурру-л-мухтор» соҳиби демишким, Қуръондан сўнгра Мустафо саллалоҳу алайҳи ва саллам мўъжизаларининг каттароғи, Абу Ҳанифа ан-Нуъмон Имоми Аъзамдур.

«Ва қола-н-набиййу ъалайҳи-с-салом инна Одама ифтахараний ва ана афтахиру биражулин мин умматий исмуҳу Нуъмон ва кунйатуҳу Абу Ҳанифа ҳува сирожу умматий», яъни, Онҳазрат саллаллоҳу алайҳи ва саллам айттиларким, Одам алайҳи-с-салом манга фахр қилиб эркан ва ман умматимдан кимарсаға фахр қилурманки, исми Нуъмон ва лақаби¹⁶ Абу Ҳанифадур. Ул киши умматига ҳидоят чироғи эрур. Шак йўқдурки бу ҳадиси шарифнинг маъноси Имоми Аъзам ҳақларида содиқу мутаҳаққиқдур, зероки, илмлари нури бирлан ислом олами равшану мунаввар бўлди ва бўлмоқда ва мингларча йўлдан озганлар ҳидоятлари зиёси ила ҳаққинча мақсуд йўлини топти ва топмоқда.

«Ва қола-н-набиййу ъалайҳи-с-салому: Инна-с-сойира-л-анбийои яфтахируна бийа ва ана афтахиру би Абу Ҳанифа ман аҳаббаху фақад аҳаббани ва ман абғазоху фақад абғазани», яъни, Онҳазрат алайҳи-с-салом айттиларки, пайғамбарлар менга фахр қилурлар эрди ва мен Абу Ҳанифаға фахр қилурман. Кимки Абу Ҳанифани дўст тутса, мени дўст тутмиш ва ҳар кимарса анга душманлик қилса, менга душманлик қилмиш. Бу ҳадиси шарифдан маълум бўлурки, иймон аҳлиға пайғамбар алайҳи-с-саломни дўст тутмоқ вожиб бўлганидек, Имоми Аъзам Ҳазратларини ҳам дўст тутмоқ вожибдур ва билъакс саркашлик этмак ҳаромдур, наъзузу биллоҳи мин золика.

«Аллоҳумма саббитно фи маҳаббати анбийои ва-л-уламои»¹⁷.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМҒА ТОБИЪ БЎЛМОҚНИНГ ШАРОФАТИ БАЕНИДА

Жаноби Исмоил ибн Аби-р-Рижо ҳазратлари айттиларки, бир кеча Имоми Муҳаммадни тушумда кўрдум, айттимки, Аллоҳу таоло санга на қилди? Айттики. Аллоҳу таоло мани мағфират қилди ва марҳамат илан дедикки, сани азоб қилмоқни ирода қилганимда бу илми санга бермас эрдим, яъни, илм берганим мағфират қилганимдур. Яна айттимки, Имом Муҳаммад Абу Юсуф не ердадур? Айттики, мандин икки мартаба юқоридадур. Айттимки, Имоми Абу Ҳанифа қай даражададур? Айттики, оҳҳо! У киши аъло иллийинда¹⁸ жуда юқори даражададурлар. На учун даражалари жуда юқори бўлмағайким қирқ йил хуфтонга қилган таҳорат бирлан бомдод намозини ўқиған ва эллик беш ҳаж қилган ва Аллоҳу таолони тушида юз марта кўрган Имоми Аъзам Ҳазратлари энг охириги ҳажларида Каъбаи муаззамада бир кеча ҳарамии муҳтарам ҳожаларидан ижозат олиб кириб, икки сутунни ўртасида тик туруб Қуръонни ярмини ўқуб рукуъ ва сужуд қилиб яна сўл оёғлари ила тик туруб Қуръони мажидни хатм қилдилар. Саломдан сўнгра йиғлаб Тангри таолога ёлбориб муножат қилдиларки, Худовандо! Бу заиф банда санга ибодатинг ҳаққинча ибодат қилолмади, лекин маърифатинг ҳаққинча сани тануди. Энди хизмати нуқсонини маърифатинг камолига бағишла! Хонайи Каъбани бир тарафидан хотифе овоз қилдики, ё Абу Ҳанифа! Бизни яхши танудинг ва бизга яхши хизмат қилдинг, энди сани ва санга тобиъ бўлгонларни ва ҳар кимарсаки қиёматгача санинг мазҳабингда бўлурлар мағфират қилдим. Энди Имоми Аъзамнинг мазҳабиға мушарраф бўлган одамларга лозимдурки, бу неъмат қадрини билиб ва бу давлат шарафини англаб ҳамиша Аллоҳу таолога шукрлар қилғай ва фармонлариға жону дил бирла амал айлағай. «Аллоҳумма-жъално ʼомилийна би аҳкоми-л-исломи бижоҳи ҳабибика алайҳи-с-салом ва би ҳаққи фикҳи ҳазал-имомии ва саййирно оламина ва ходимина фи ажзои-л-аҳком»¹⁹.

ҲАЗРАТИ АЛИ ҚАРРАМА-Л-ЛОҲУ ВАЖҲАҲУ ҚИЛҒАН ДУОЛАРИНИНГ БАРАКОТИ БАЕНИДА

Ҳикоят қилурларким, Имоми Аъзамнинг оталари Собитни ёш болалик вақтида боболари Жаноби Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу ҳузури шарифлариға олиб келиб боласи Собит борасида муборак дуоларини талаб қилди. Ҳазрати Али жаноблари Аллоҳу таоло бу болани ўзига ва зурийясига баракат берсун деб дуо қилдилар. Зурийясидин Имоми Аъзамдурлар. Ҳазрати Али қаррама-л-лоҳу важҳаҳу дуоларининг баракати азимасидиндурким Имоми Аъзамнинг мазҳаблари машҳур бўлди. Шогирд бирла тобиълари кўпайди. Ҳамма улуғ уламолар ва буюк мужтаҳидлар анинг мазҳаби усули фуруъини таҳрир қилдилар. Мазҳабидаги манқулу маъқулларға таҳқиқ кўзи ила назар қилиб сўнгра ривож бердилар. Алҳамду лиллоҳ Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳаблари фойдалари хазинаси ва қондалар ганжинаси бўлди. Бу ҳамма баракат Ҳазрати Али разияллоҳу анҳунинг дуолари баракатидандур. Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳаблари шундоқ равнақ топтики, барча ислом шаҳарлариға писанду тавалло, иқлимларға аржуманд бўлди, балки иқлимларда ва тавалло юртларда Имоми Аъзам мазҳабларидан бошқа мазҳабни танимағайлар. Андоқки Руму Ҳиндистону, Туркистон, хусусан, Фарғонаву Тошканду ва Хўжанду Урганж ва Балху Самарқанд шаҳарлари. Жаноби фақиҳи муҳаққиқ Ибни Обидин «Дурру-л-мухтор ҳошияси» ва «Дурру-л-мухтор» да ёзмишларки, Самарқандда бир мазор бордур. Анда тўрт юз Муҳаммад номлиқ Ҳанафий мазҳаб улуғ уламоларнинг қабрлари бордур. Ҳар қаюлари аҳли фатво доҳил таснифу тадрис эрдилар ва алардан кўп буюк уламо чиққан ва тавалло шогирдлар ва ўзга мусулмонлар фойнда олған эрдилар. Қачонким «Ҳидоя»нинг соҳиби оламдин ўтдилар, шундоғ зотни ўшал уламолар қаторида қўймоқ беадаблик бўлур деб дафн қилмоқдан манъ қилдилар. Эмди муҳаррири ҳақири ожизона арз қилурки, воқеан жаноб ибн Обидин нақл қилған уламоларимиз оре Самарқандда маълуму машҳурдур. «Чокар чиза» мазори дерлар. Ул мазорда аламу-л-худо Шайх Мансур Мотуридий ҳазратларининг қабри шарифлари мавжуддур. Уламои изом талабаи киромнинг

зиёратгоҳидур. Ӯз-моз агниёлар ҳам эҳтимом қилурлар, лекин на чораки яҳудийлар оёгининг остида эзилиб харобу нопадид бўлмоқда, Ӳазрати Шайх Мансур ва тўрт юз Муҳаммад номли уламои изом тарафи ашрафларидин рижо қиламанки бирор ҳамийятпеша динпарвар одам ўшал фэйзосор мазор жаворида ҳужралар бино қилиб обод қилғай. Мадраса бўладурғон бўш жой ҳам бордур. Оҳ, қачон уламо қадрини билурмиз. Гарчи ул мазор тарафида яҳудийлар кўп бўлса ҳам, мусулмонлар оз эмасдурлар. Балки узоқ жойдаги мусулмонларга ҳам хабар олиб обод этмак лозимдур. Яна Али каррама-л-лоҳу важҳаҳу дуоларининг баракатиға келайлук. Чунончи бир шогирдлари Имом Муҳаммад улуми динийада тўққуз юз тўқсон тўққуз китоб тасниф қилғон эрдилар. Баъзиси «Жомиъи сағир» ва «Жомиъи кабир» ва «Мабсут» ва «Зиёdot» ва «Наводир» ва фикҳда «Сийари кабир» номли китоб тасниф қилған эрканларки олтмиш дафтар эркан. Имом Шофиъий Имом Муҳаммаднинг шогирдларидандур. Имом Шофиъий деб эрканларки, ҳарким фикҳни билмакни истаса, Имом Аъзам шогирдларига шогирд бўлсун, зероки маоний уларға осон ҳосил бўлур. Манки Имом Шофиъийдурман, фақиҳ бўлмадим, магар Муҳаммад ибн Ӳасан китобларини ўқиб, мутолаа қилиб фақиҳ бўлдум. Уламолар демишларким, фикҳни Жаноб Абдуллоҳ ибн Маъсуд разияллоҳу анҳумо экти ва Алқама суғорди ва Иброҳим ан-Наҳъий ўрди ва Имом Ӳаммад янчти ва Абу Ӳанифа ун қилдурди ва Имом Абу Юсуф йўғуруб, яъни, қориштириб хамир қилди ва Имом Муҳаммад нон пиширди ва ҳамма мардум Имом Муҳаммад нонидан ейурлар. Баъзи уламо шу маънони назм қилибдур.

Имом Муҳаммад фикҳни нондек омада қилғанларини маъноси шулдирки, фуруъларни усулдан истинботу масойилларни «Далойил»дан истихрож қилиб ани таҳриру тазҳиб этиб, андоғ равшан қилдики, ҳеч бир нимарсаға ҳожат қолмади. Мунча хизмати динийаларни ҳаммаси Ӳазрати Али дуоларининг баракатидан ва кароматларидандур.

ИХЛОС ИЛА УЛАМОИ ИЗОМДАН СУЗЛАМАКНИ ЯХШИЛИГИНИНГ БАЕНИ

«Ғинда зикри-с-солиҳина назала-р-раҳмату», яъни, яхшиларнинг сифатларини сўзламак вақтида Аллоҳу таолонинг тарафи ақдасидан раҳмат ёғилур. Жаноб ал-Ҳофиз Абулқосим ибн Асокир дебтурларки, саҳоба ва тобиъийн фазилатларидин сўнгра Абу Ҳанифа ва Молик ва Шофиъий ва Аҳмад фазилатларини ўқиб зикр қилмоқ ва ҳўб ихлос билан қулоқ солиб яхши-яхши хизмати динийа ва сийрати ҳамидаларини билмак жуда яхши амал қилғандек бўлур ва кўнгул нури илоҳий ила тўлур. Эмди мажлисларда бошқа беҳуда сўзлар ўрнига уламои изом маноқибларини ўқутмак дунёву охират учун кўп фойдалиқдур, хусусан ўз имомимиз, Имомиъ Аъзам маноқибларини ўқимак зиёда муносиб бўлса керак.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ НАСАБЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзамдан Ҳаммод отлиқ бир ўғул қолғон эрди. Ҳаммоддан икки машҳур ўғул бордур. Бир Умар отлиқ, яна бири Исмоил номлиқдур. Умар дер эрканки, бобом Имом Собит ўғли, Собит Зутий ўғлидур. Зутий Моҳ ўғлидур. Ва аммо Исмоили дер эрмишким, бобом Имоми Аъзам Собит ўғли, Собит ан-Нуъмон ўғли, ан-Нуъмон Марзубон ўғлидур. Марзубон форс аҳрорларининг ўғлонларидиндур. Ҳаргиз бизларда қуллиқ йўқтур. Шайх Шаҳобиддин Аҳмад бин Ҳажар бу кишини сўзларини тавжиху тавфиқ қилибдурларким Зутий ила ан-Нуъмон бир кишидур. Яна Моҳ ила Марзубон ҳам бир одамдур андоққи, бир одамга икки исм, ё бир исм бирла бир лақаб бўлур. Баъзи дебтурки, Имоми Аъзам Собит ўғли, Собит Товус ўғли, Товус Ҳурмуз ўғли, Ҳурмуз бани Сосон подшоҳдур. Баъзи айтибдурки, Зутий Яҳё арабдан бўлуб Зайд ўғли, Зайд Рошид ал-Ансорий ўғлидур. Лекин уламолар набиралари сўзларини эътибор қилмишлар, зероки алар боёлари насабиға воқифроқ ва орифроқдурлар. Воллоҳу аълам биссаваб. Таворихи илмий ва инсон илми қийин илмдур, мутахассиси оздур.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИ ТУГИЛИШЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам Куфада Абдулмулк ибн Мардоннинг хилофати замонида санайи ҳижриййа 80 йили онадан туғилдилар. Ҳанафий мазҳабларга лозимдурки, мавлуди Имоми Аъзам муносабати ила буюк ийд қилиб жамийатлар ясаб, Ҳазрати Имоми Аъзамни таржимаи ҳолларини ўқиб эшитиб огоҳ бўлғайлар. Ҳижозини жаннат тирозда тўрт мазҳаб аҳли ҳар қаюлари ўз имомларини ҳолатлари шарҳини ўқиб эшитиб жамийат қилишиб ийд қилурлар. Аммо бизнинг Туркистонда ҳаргиз бўлган йўқдур, шояд эмди бўлса.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ НОМЛАРИНИНГ БАЕНИ

Уламо иттифоқ қилмишларким, Имоми Аъзамнинг муборақ исмлари ан-Нуъмондур. Ва бу исмда бир латиф сир бордур. Зероки Нуъмон қон маъносида. Қон баданнинг тириклигининг низомидур. Чунончи баъзи уламо қонни руҳ дебтурлар. Имоми Аъзам Ҳазратлари ҳам фикҳнинг қавоми ва масалаи заруриййанинг руҳи ва низоми эрурлар, ёки Нуъмон қизил лола маъносидадур. Ҳазрати Имоми Аъзам ҳам фикҳ гулшанининг қизил лоласи, балки Ислом гулининг гулшанидур, ёки Нуъмон неъмат маъносидадур. Воқеан Ҳазрати Имоми Аъзам халққа Аллоҳу таоло тарафи муқаддасидан раҳмати омма ва неъматни томмадурлар ва бир отлари яъни, кунятлари Абу Ҳанифадур, маъноси мусулмонлар тоифасининг отаси ва меҳрибони демакдур. Зероки Ҳаниф деб ҳаққи динга майл қилган ва юз қўйган кишини дерлар. Мусулмонлар ҳаққи динга хўб майл қилгандурлар ва бир исмлари Сирожул уммадур, умматнинг чироғи демакдур. Воқеан умматни залолат зулматидан нажоту ҳидоят йўлига чиқариб мақсуди ҳақиқийга еткурмак учун умматларининг чироғи, балки оламнинг хуршиди десам сазовордур, зероки оламнинг интизоми исломнинг аҳкомига яхши амал қилмоқ ва фикҳиййа масойилига дуруст ошно бўлмак ила ҳосил бўлур ва барқарор қолур, йўқса биров-бирова жафо қилмоқдан бошқа одабийзод ораларинда кам кўрунса

керакдур. Хулоса халқу-л-лоҳнинг осойиши шаръи ша-
риф илан ҳосил бўлур.

На з м:

Шаръ одамларнинг рифоҳидур,
Олам аҳлининг иззу жоҳидур.
Шаръ ушбу жаҳоннинг жаннатидур,
Тангрининг хўбу яхши неъматидур.
Анга ходим, ҳар анбиёйи киром,
Қувонур хизматида жумла имом.

Барчага хизмати вазифа эрур,
Хизматин аҳли бу Ҳанифа эрур.

ҲАЗРАТИ ИМОМ АЪЗАМНИНГ СУРАТУ НАЪТЛАРИ БАЕНИ

Уғуллари Ҳаммод демишким, отам Имоми Аъзам бугдой ранг, чиройлик, гўзал суврат, ҳайбатлиқ, улуғ сифат эрдилар. Хомуш бўлиб гапирмас эрдилар. Магар жавоб бермак учун сўзга кирар эрдилар. Урта бўйлуқ, узунликка мойил мавзун қомат бўлиб, беҳуда сўзларга қушулмас эрдилар. Суҳбатлари ниҳоятда дилкаш ва файзлик эрди ва шогирдлари Имом Абу Юсуф демишларким, суратта ҳамма одамлардан яхшироқ ва сўзламакда ҳаммадан аблағ ва ийродда ниҳоятда комил ва ҳужжат келтурмоқда жуда равшан калому ширин суҳан эрдилар. Ҳар қандоқ киши дарсларина мажлисидан баҳра олур эрди ва шогирдларини маонийфаҳму олим бўлишлариға қўшишлари жуда кўп эрди. Жадду жаҳдлари соясида ҳар одамнинг олам фақиҳи бўлмоғи осон эрди. **Раҳимаҳу-л-лоҳу раҳматан восиъатан ва маттаъан. А-л-лоҳу биахзи улумиҳи. Омин.**²⁰

Ва жаноби Ибну-л-Муборак Имоми Аъзамнинг наътларида назман арабийда шундоқ демишларким²¹ туркий таржимаси шундоғ бўлур:

Таҳқиқ зийнат берди шаҳарларға ва шаҳарларнинг аҳллариға мусулмонларнинг пешвоси Абу Ҳанифа Ҳазратлари ижройи аҳкому таснифи осору фиқҳ бирлаё забур оятлари саҳифани зийнат берганидек. Бу Имомнинг тенглари машриқу мағриб ва Куфада ҳам йўқдур, кечаларда уйумасдан тоат қилур ва кундузлари тангри-

дан қўрқиб рўза тутур ва тилини ҳар ёлғондан сақлар ва ҳамиша аъзолари покдур ва ўзини ҳаромлар ва ўйунлардан сақлар ва Тангри таолонинг ризоси вазифасидур. Эмди қаю киши Абу Ҳанифа Ҳазратларидек улуғдурким, ул жаноб ҳам халқ пешвоси ва ҳам подшоҳлар имоми ва муқадосидурлар. Пасту нодону душманларни ул жанобга айбжўйлуқлари фақат ёлғону бўхтондур ва ҳужжатлари ўргамчак торлари киби сусту заифдур. Нечук ҳалол бўлғайбиз фақиҳ зотини изо ва жафо бермакким ул зоти соҳибхайротдан ер юзида осори шарифа бору ҳамма одам онларга иқрордур, холбуки ўғли Шофиъий дебтурларки, ҳамма одамлар фикҳ тўғрисида Имом Абу Ҳанифа фикҳларининг аёли ва нафақахуридурлар. Эмди Парвардигори оламнинг лаънати қумлар сонича шундоғ одамга бўлғайким, Абу Ҳанифа сўзларини қабул қилмасдан рад қилур ва ўзининг бузуғ хаёлини орага солур. **Наъзу биллоҳи мин золика.**

ҲАЗРАТИ ИМОМ АЪЗАМНИНГ ТОБИЪИЙЛИК, ЯЪНИ САҲОБАЛАРДАН КЎРГАНЛАРИНИНГ БАЕНИ

Махфий қолмасунким тобиъийн деб шундоғ қишини дерларки, бирор саҳобани кўрган бўлса, суҳбат қилмоқ лозим эмасдур ва агар суҳбат қилса ёки пайғамбар ҳадисини эшитиб саҳобийдан ривоят қилса, ул киши тобиъийн аъенидан ҳисоб бўлур, чунончи Имоми Аъзам Ҳазратлари неча саҳобани кўруб, неча саҳобийдан ҳадис ривоят қилгандурлар. Зероки, 16 саҳобани кўргандурлар. 1. Анас ибн Молик разияллоҳу таоло анҳу. 2. Амр ибн Ҳарис разияллоҳу анҳуким, вафотлари 85 санада воқиб бўлгандур. Ҳадис аҳлининг жумҳури, яъни гуруҳи қарор бермишларки, беш ёшлиқ болага Аллоҳу таоло имтиёз берган бўлса, саҳобийни кўруб ҳадис эшитиб ривоят қилса, саҳиҳдур. Эмди беш ёшлиқ ёш бола ни симоъ ва ривояти саҳиҳ ва собит бўлдимур? Албатта тобиъ бўлиши собит бўлур. 3. Абдуллоҳ Ибну-л-Ҳорис бин Жаз аз-Зубайдий разияллоҳу анҳуки, вафотлари 86 санада воқиб бўлгандур. 4. Жобир бин Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу. 5. Абдуллоҳ бин Абу Авфий разияллоҳу таоло анҳуки, вафотлари 87 санада воқиб бўлгандур.

6. Восила Ибну-ал-Асқаъ разияллоҳу анҳуки, вафотлари 85 санада воқиб бўлгандур. 7. Муъқал бин Ясор разияллоҳу анҳу. 8. Абду-т-Туфайл Омир бин Восила разияллоҳу анҳуки, вафотлари 102 да воқиб бўлгандур. Саҳобаларнинг энг охир вафот топганлари шул жаноб эрурлар. 9. Ойша разияллоҳу анҳо Ажру қизи. 10. Саҳл бин Саъд разияллоҳу анҳуки, вафотлари 88 да бўлгандур. 11. Ас-Сойиб бин Халлод бин Сувайд разияллоҳу анҳуки, вафотлари 91 да бўлгандур. 12. Ас-Сойиб бин Язид бин Саид разияллоҳу анҳуки, вафотлари 92 да бўлгандур. 13. Абдуллоҳ бин Бусра разияллоҳу анҳуки, вафотлари 96 да бўлгандур. 14. Маҳмуд бин ар-Рабиъ разияллоҳу анҳуки, вафотлари 99 да бўлгандур. 15. Абдуллоҳ бин Жаъфар разияллоҳу анҳу. 16. Абу Имома разияллоҳу анҳу ва секкизларидан ҳадис ривоят қилгандурлар. Бу маънони Жаноби алломаи Шамсуддин Муҳаммад Абу-н-Наср бин арабшоҳ ал-Ансори ал-Ҳанафий «Жавоҳиру-л-ақойид ва дурару-л-қалойид» номли манзумаларида баён қилмишлар.

Хулоса: Имоми Аъзам Ҳазратлариға собит бўлган бу янглиғ тобиъийлик шарафи ва ривоят давлати ҳам асрлари бўлган бошқа шаҳарлар имомлариға ҳосил бўлгани йўқдур. Ҳам асрлари бу уламои изом эрурлар: 1. Имом Авзоъий Шомда эрдилар, раҳимаҳу-л-лоҳу таоло. 2. Басрада Ҳаммодин. 3. Куфада Саврий. 4. Маданайи мунавварада Имом Молик. 5. Мисрда Лайс ибн Саъд раҳимаҳуму-л-лоҳу ажмаъийн. Тобиъийн ҳақларида бу ояйи карима содиқу шомилдур. **Қавлуҳу таоло:**

«Ва-л-лазина-табаъухум би ихсонин разияллоҳу анҳум ва разув анҳу ва аъаддалаҳум жаннатин тажрий мин таҳтиҳо-л-анҳору холидина фиҳо абадан золика-л-фавзу-л-азиму»²². Эмди бизлар шукрлар қилсак сазодурки, имомимиз Ҳазрати Имоми Аъзам тобиъийн аъенидандур.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ УСТОДЛАРИНИНГ БАЕНИ

Имоми Абу Хафс ал-Қабир ҳазратлари демишларки, тўрт минг устодлари бордур ва яна баъзи маноқиб ёзғучилардан айтибдурки, фақат тобиъийндан тўрт минг устодлари бордур, бошқалардан жуда кўпдур ва Дорқутний зикр қилибдурларки, устодларидан бири Лайс

ибн Саъд ва Имоми Дору-л-хужра Молик ибн Абу Муҳаммад ал-Айнӣдурлар. Аммо энг охирги машҳур устодлари Имом Ҳаммод эрурлар. Раҳмату-л-лоҳи ғалайҳим ажмаъийн фа-аннаҳум устози аҳли-л-ислом ва малозу-д-дин²³.

ИМОМИ АЪЗАМ ҲАЗРАТЛАРИДАН ҲАДИС ВА ФИҚҲ АҲЗ ҚИЛҒАН ШОГИРДЛАРИНИНГ БАЁНИ

Ҳазрат Имом шогирдларини йиғиб санамоқ мушқилдур, зероки шогирдлари ниҳоят даражада кўпдур. Бу жамиятни сабабу боиси Ҳазрати Имоми Аъзамнинг ниҳоят даражада масалани равшану дарсни кўп эҳтимому хулуси қалб ила таълим қилмоқлари ва шогирдларни тушунтирмасдан ҳузури шарифларидин чиқармасликлари ва улум асрорға орифу таълим усулига яхши воқифликлари эрди ва ҳар шогирдни хоҳ фақир бўлсун ва хоҳ ғаний бўлсун, фаҳми бирла илмининг тараққийси учун холисона ҳиммату самимона азимат сарф этар эрдилар. Воқеан дурусти муҳаққиқ олим чиқармоқнинг шарти шулдур. Анималардин²⁴ баъзилари демишларким, ҳеч машҳур аимма исломға мундоғ кўп шогирд пайдо бўлгани йўқтур. Дунёда тафсири аҳодиси муштабиҳа тўғрисида ва масойили оёту аҳодисдан чиқармоқ тўғрисида яна навозилу қазо ва аҳкомда Ҳазрати Имоми Аъзам ва шогирдларини манфаатлари барча мардуму ҳамма халқға, балки уламо тоифасиға кўп бўлган. Бошқалардан бу киби зўр манфаату катта фойда ҳосил бўлган йўқтур. Баъзи аҳли ҳадисни мутаххирлардин ўзи тасниф қилгон «Маноқиб» китобида Ҳазрати Имоми Аъзамнинг саккиз юз шогирдларининг исмлари илан тахрир қилмиш. Бу рисолачамизда у янглиғ баён қилғали ўрун йўқтур. Бу жиҳатдан озгина баёнға қаноат қилинди.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ АВВАЛҒИ ҲОЛЛАРИНИНГ БАЁНИ

Имоми Аъзам Жаноблари ёшлиқ вақтларида бироз савдогарлиқ ишлариға қўшулиб олиғ-сотиг ила машғул бўлур эрдилар токи, Ҳазрати имоми Шабъий кўрди-

ларки, бозор ичра бир ёш ўғлон ўлтурубдурки, фазлу камол файзу пешонасидан хувайдо илму жалол нури носиясидин пайдо бўлиб турубдур. Сўрдиларки, бу кимнинг ўғлидур? Бозордагилар жавоб бердиларки, Собит ўғлидур, исми Нуъмондур. Сўнгра Имом Шаъбий ҳазратлари хитобон дедиларким: эй Нуъмон ибн Собит, сизга уламолар бирла суҳбат қилмоқ ва илм таҳсил қилиб дарс ўқимоқ лозимдур. Менинг фикримча оёқурсатга улуғ олим ва буюк ориф бўлурсиз. Имом Шаъбийнинг сўзлари Имоми Аъзам кўнгулларига кўп таъсир қилди. Ночор бозору савдогарлик ишларини тарк қилиб холис кўнгил ила илм йўлига қадам қўйдилар. Туну кун илм учун сайъу кўшиш қилдилар. Бошда илми калом ўқуб, илми каломда Мумтози замон ва машҳури жаҳон бўлдилар. Зероки, илми каломни ҳамма илмдан афзал билур эрдилар. Илми каломни усули дин учун деб эҳтимом қилур эрдилар. Аксару аглаб мунозара ва мужодала қилмоқ учун Басра шаҳрига бориб Басра аҳли ила илми калом узра кўп мунозаралар қилур эрдилар. Зероки, Басрада йигирмадан кўпроқ фирқа бор эрди. Гоҳо Басрага борганларида бир йилгача истиқомат бўлуб шу андиша уст бо уст зоҳир бўла бердики, саҳоба ва тобиъийн Ҳазратлари илми каломга йўқ эрди, холбуки улар илми каломга ниҳоят даражада орифу олим эрдилар балки, бошқаларни илми каломдан қаттиғ наҳйу манъ қилур эрдилар. Узлари ҳамиша аҳкоми шаръ ва фикҳ боблари ва эл таълимига кўп шуруъ қилур эрдилар ва ҳар дойим оёту аҳодисдан ҳосил бўладурган масалаларни ўқимоқ ила машғул эрдиларки, ажабоки, ман илму калому илми жадал ила машғул эрурман. Бу яхши машғулият эмасдур. Лиҳозо илми каломни макруҳ тутиб, муборак хотиралари андан қайтти. Сўнгра азми жазм ила Имом Ҳаммодин Сулаймоннинг дарси мажлислари яқиниға келиб, дарс эшиттилар. Бу аснода бир хотун келиб Имоми Аъзамдан савол қилдики, бир эр хоҳлайдурки, хотунини суннат тариқасида талоқ қилгай, на деса талоқи суннат бўлур? Имоми Аъзам жавоб бермасдан буюрдиларки, бу савол жавобини Ҳаммодин сўрағайсан, сўнгра билурсан. Ул хотун шундоқ қилиб масалани билди. Сўнгра Имоми Аъзам илми каломни қатъан тарк қилиб Имоми Ҳаммодиннинг дарслари халқасиға кириб ўлтурдилар. Имоми Ҳаммодин Ҳазратлари ҳар нима десалар

жону дил ила ёд қилиб ҳамдарс шерикларининг хатоларини изҳор қилур эрдилар, яъни, яхши саъй қилиб дарс ўқур эрдилар. Имом Ҳаммоод жаноблари марҳамат қилиб Имоми Аъзамни ўн йил рўбарўларида дарсларининг халқасида ўлтурғуздилар, андоқки жамоъанинг қориси бўлдилар. Чунончи ҳар жамоъага қори тайин қилмоқ ҳанузгача ҳам мударрислар ораларида бордур. Гоҳо Имоми Аъзам Ҳазратларининг нафслари дағдаға қилур эрдикки, алоҳида халқ ясаб ўзлариға ва танҳо дарс айтқайлар ва таълим қилғайлар ва динийёа масалалардан воқиъ бўлгон саволларға жавоб берғайлар. Бир кеча шу мақсадни қасд қилиб турган чоғда тонг вақтида бир қариндошларининг вафоти хабари етушти. Аммо ул вафот бўлганга Ҳазрати Имоми Аъзамдан ўзга мерос олғучи йўқ эрди, ночор аларнинг молларини мерос йусуни бирла олмоқ учун сафар қилмоқ лозим бўлди. Бинобарин бир шерикларини ерлариға нойиб қўйиб икки ой устодлари Имом Ҳаммооднинг дарслари халқасидан ва фатволари чирикасидан йироқ бўлдилар. Борган ерларидан Ҳазрати Имоми Аъзамдан одамлар олтмиш масала савол қилдилар: Андоғ масалалар эрдикки, устодлари Имом Ҳаммооддан англамаган эрдилар, ҳаммасиға жавоб бердилар. Икки ойдан сўнг келиб олтмиш жавобларини устодлариға арз қилдилар. Устодлари қирқ жавобни тўғри дедилар. Аммо йигирма жавобни тўғри эмас, муҳолиф дедилар. Сўнгра Имоми Аъзам аҳд қилдиларки, эмди ўлгунча устодимдан ажрамағайман. Ва яна ўз бошимча халқа ва чирка тузмағайман. Яна Ҳазрати Имоми Аъзамдан ривоят қилурки, деб эрканларки ҳамма илмларға шуғл қилиб интиҳоларини хўб мулоҳаза қилиб кўрдум, ҳар қаю илмларға бироз-бироз нуқсон топилди. Аммо фикҳ илмини ҳар қанча айлантуруб мулоҳаза қилиб кўрсам, ўшанча лаззат бирла ҳаловат топиб анга ҳеч бир айб тополмадим. Зероки, фикҳ бир нимарсайе эрканки, дунёву охират талаби фикҳ илмини билмак илан бўлур экан. Бинобарин фикҳға шуғл қилиб ўзга илмлардан кечтим. Махфий қолмасунки, Ҳазрати Имоми Аъзам илми тафсир бирла илми ҳадис каби шаррўийёа илмларға ва адабийёа илмлариға ва ҳикамийёа²⁵ андозасиға дарёйи муаззам ва муҳити аъзам эрдилар. Кўп фикҳийёа масалаларида арабийёа қодаларини далил қилғандурлар. Мунга қараганда арабийёа илмларида

ниҳоят даражада билимлику олим эрканлар ва бало-
ғатлик назмида ўз тенглари ожиз қолғувдек моҳир эр-
дилар. Ва яна хофизи каломуллоҳ эрдилар, тажвид
илмини яхши билур эрдилар. Ҳар ракаатда тамоми
Қуръонни бир бордан ўқур эрканлар. Бир ой рамазон-
да олтмиш навбат хатми Қуръон қилгандурлар. Ҳазра-
ти Имоми Абу Юсуф дебтурки, ҳечкишини илми тафсир
бирла илми ҳадисда устодим Имоми Аъзамдан билим-
лик кўрмадим.

«Аллоҳумма-рзуқно бифиқҳиҳи ва соири улумиҳи»²⁶

ФАТВО БЕРГАНЛАРИ БИРЛА ДАРСГУЙЛУҚЛАРИ ИБТИДОСИНИНГ БАЕНИ

Замонеки Имом Ҳаммод бин Сулаймон вафот топ-
тилар, Куфанинг риёсати илмиййаси ва тадрису афтор-
сан либоси Ҳазрат Имоми Аъзамнинг қадду қомматла-
рига муносиб бўлиб қолди. Куфа аҳлининг кўнгуллари
ул жанобни имому пешво қилмоқдан мустағний эрди-
Ҳазрати Абу Ҳанифага қарор топти. Бу киш уларга
рини имом қилдилар. Лекин отасининг шогирдлари бу
одамни илми оз учун ихтилоф чиқариб ўриндан тушур-
дилар. Сўнгра сайлов қилиб Мусо ибн Қасирни имом
қилдилар. Оз фурсатга бу кишини ҳам ёқтурмадилар.
Ночор бу одам ҳажга чиқиб кетти. Сўнгра раъйлари
Ҳазрати Абу Ҳанифага қарор топти. Бу киши уларга
пайравлик қилиб айттиларки, дуруст, ман ҳам илмни
йўқ бўлишини хоҳламағайман. Куфа аҳли тўда-тўда ке-
лишиб имтиҳон қилиб кўрдиларки, бу Жанобнинг дил-
лари илм хазинаси ва фиқҳ ганжинаси эрур ва ҳар илм-
дан хабардор эрурлар. Яна сабру хусни мувосатлари
ҳеч оламда йўқтур, динпарвар, мутаққий эрурлар. Би-
нобарин иттифоқ бирла бошқаларни тарқ қилишиб
Ҳазрати Имоми Аъзамни ўзларига имом-устод этиб, их-
лос ила мулозиматларда бўлдилар, тўп-тўп бўлишиб
дарс ўқидилар. Бу кишидан табақа-табақа улуғ олим-
лар ва буюк фақиҳлар ва катта мужтаҳидлар етилиб
чиқа берди. Имом Абу Юсуф ва Имом Зуфар ва бош-
қалар иккинчи табақадан эрурлар. Ҳаммалари дин ил-
мига пешво ва аймма бўлдилар. Кундан кунга мартаба-
лари ортиб шогирдлари кўпайиб дәрсларининг халқа
ва чиркаси улғая берди ва ҳамма мардум боргоҳлари-

ға юзланмоқда бўлуб халифалар музокаралари ила хушнуду амирлар икрому ихсон қилиб дуоларини олмоқ ила сарафроз ва ҳамма халойиқ ҳамду сано ила мумтоз бўлдилар. Ва Ҳазрати Имоми Аъзам бўлсалар камоли фаолият, яъни, тўла иш қилмоқлик сифати ила онча ишларни илмға келтурдиларки, бошқалар андоғ иш қилмоқдан дармонда эрдилар. Шундоғ бўлса ҳам кўролмайдурған нотавонбину душману ҳасадчилари озгина йўқ эрди, балки кўп эрди.

«Ва золика суннату-л-лоҳи фи халқиҳи ва лан-тажида ли-суннати-л-лоҳи табдилан», яъни, бу душманлик ва ҳасадчи бўлишлик Тангри таолонинг суннату хоҳишидур. Ҳаргиз Тангри таолонинг суннату хоҳиши табдил топмас ва ўзгарилмас. Аммо Имоми Аъзам ҳасадчиларнинг ҳасадиға, душманларнинг ёмон сўзи ва феъли баъдиға аҳамият бермас эрдилар ва ҳаргиз парво қилмас эрдилар. Ҳатто шу замонамизғача баъзи аблаҳу аҳмоқлар ул Жанобға носазо демакда ва ўзлари бошқа бир мазҳаб чиқармоқда ва бир хил аҳмоқлар ани қабул қилмоқда эрурлар, керакки бизлар ҳам Худоға ҳавола қилиб асло парво қилмағайбиз. Зероки, шариати иззайи исломиййани эгаси Аллоҳу таолодур, ёмоннинг жазосини ўзи берур, яъни қўйғил душманини ўзидаги қайғу ва хафалиги бирлан, зероки ани ранжу азоби учун жигаридаги дўзах ўтининг алангаси санга кифоя қилур ва агар сан душман бирла баробар бўлиб маломат қилсанг, анинг қайғусини кам ва хафалигини оз қилурсан ва агар хомуш бўлсанг, албатта ўз қўли ила азоб берурсан, ҳолбуки бу дунёда ҳечкиши душмансиз эмасдур. Бир азиз деб эрканлар, яъни, Тангри таолонинг боласи бор дейилди ва пайғамбарни фолбину коҳин дейилди, эмди бу аҳмоқ, ноинсоф ва бедилар Худо бирла Расулға тил теккизганда, манки ожиз банда эрурман, мардумнинг тилидин нечук қутулурман.

Аллоҳумма Саббит ақдамано ва-жъално муҳиббина ва мухлисина имомано фа иннаҳу айну-л-баракати ва канзу-с-саъодати, омину сумма омину²⁷.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ ҚУРҒАН ТУШЛАРИ ТАЪБИРИ БИРЛА ШАРАФИНИНГ БАЕНИ

Имоми Аъзам ҳазратлари бир кеча тушларида кўрдиларки, пайғамбар алайҳи-с-саломни муборак қабрларини очиб муборак сўнгакларини чиқариб ҳаммасини йиғиштириб кўкракларига қўйдилар. Бу тушни кўриб турганларидан сўнг кўп кўрқиб йиқилиб қолдилар, андоқки қаттиқ бетоб бўлдилар, токи дўсту биродарлари ҳол сўрғали келдилар. Аларга тушларини изҳор қилдилар. Сўнгра бир одамни таъбир сўрамоқ учун Жаноби ибн Сайрин олдиларига юборилди. Жаноби ибн Сайрин таъбир қилдиларки, бу туш эгаси пайғамбар суннатларини эл орасида ва уммати Аҳмадийяа ўрталарида жорий қилур ва шарияти иззаи исломийяа учун кўп яхши хизматлар қилур. Бу давлат мундан илгари ҳечкимга ҳосил бўлган йўқдур. Бу таъбирни эшитгандин сўнгра кўп суюндилар. Тангри таолоға шукрлар ўқиб шарият хизмати учун маҳкам бел боғлаб фатво қилдилар ва пайғамбар алайҳи-с-саломга саловотлар ўқиб шарият хизмати учун маҳкам бел боғлаб фатво бермоқу дарс айтмоқ ва масалаларни ёзмақга андоғ ҳиммат сарф қилдиларки, иқболлари тобора ошти. Ҳамма мардумга Расули алайҳи-с-саломнинг аҳкомларини ажзову суннатларини ифшо айлаб ислом оламини улуми динийяа нури ила тўла ва машхун ва жумлайи мусулмонларни бою мамнун қилдилар. Ҳанузгача фикҳлари нури мусулмонлар кўзларига мулоқий ва илмлари файзи ислом оламида боқийдур.

Аллоҳумма адимно фи иттибоъихи ва ақимно ʻинда зумрати атбоъихи²⁸.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ ХАЛҚНИ ЎЗ МАЗҲАБЛАРИГА УНДАҒОНЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам ўзларини бечора олиб шикаста нафслик бирла мардумни ўз мазҳабларига ундамас эрдилар, балки бирор гўшага чекилиб мардумлар ораларидан қочмоқ қасдида эрдилар, ногоҳ пайғамбар алайҳи-с-саломни тушларида кўрдилар, сарвари олам саллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдиларки, ё Абу Ҳани-

фа! Сени Аллоҳу таоло менинг суннатларимни зоҳир қилмоқ ва равнақ бермоқ учун яратгандур. Узлат ва бир гўшаға чекилмоқ қасдин қилма! Бу ишорати набавиййа ва изни мустафавиййа илан билдиларки, мазҳаблариға халқни ундамоқ лозиму вожиб эрур. Андинки бу башорат бир зотнинг тарафи ашрафидан зухур шарафин топтик, ул зоти қудусийсифат Аллоҳу таолони хазиналарини мустаҳақларға тавзиъ ва тақсим қилғувчидурлар, яъни мартабайи жомийа соҳибидурлар **салавоту-л-лоҳи алайҳи аттаммуҳо ва акмалуҳо**. Сўнгра халқни ўз мазҳаблариға ундадилар, мазҳаблари шуҳрат топиб шарқу ғарб, ажаму араб, ҳамма мусулмонлар манфаат кўриб баҳраманд бўлдилар, ханузгача нафъ кўрмакда эрурлар. «Аллоҳумма аббида-л-ислома ва раввижи-л-аҳқома»²⁹.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ МАЗҲАБЛАРИНИНГ МАБНИИ АЛЛАЙҲ³⁰ ВА АСОСИНИНГ БАЕНИ

Маълум бўлсунки, Ҳазрати Имоми Аъзам ва шогирдлари асҳоби раъй эмаслар, яъни, асло ўз раъйларини Расулulloҳ суннатиға ва саҳоба қавлиға тақдим қилган ва илгари тутган эмаслар. Энди шу маънода уларни асҳоби раъй яъни ўз хоҳишича иш қилғучи ва ижтиҳод эткучи, демак душманлари тарафидан бўҳтону айбижўйлари жонибидан ёлғондур. Зероки ул айммайи, киром шаънлари бу нисбатдан муназзаҳ³¹ ва бу тухматдан поку барийдур, чунки кўп тариқлар ила собит бўлгандурки, Имоми Аъзам ҳар бир масалани Қуръони мажиддаги оётдан олур эрдилар. Агар Қуръондан топилмаса, аҳодиси нубуввадан, яъни, суннатдан олур эрдилар. Агар аҳодисдан топилмаса, саҳобайи киром қавларидан, яъни, асардан олур эрдилар ва агар саҳоба ҳазратларини қавларида ихтилоф бўлса қаю бир саҳобанинги қавли Қуръонға, суннатға ёвуқроқ бўлса, ўшал қавлдан олур эрдилар ва агар саҳобанинг аҳволу осорларидан бўлмаса, ўзлари ижтиҳод қилур эрдилар. Ҳеч бир тобиъийн қавлидин олмас эрдилар. Балки тобиъийнларидек ижтиҳод қилур эрдилар. Аммо Жаноби Фазил ибн Аёз айтибдурларки агар масалага саҳиҳ ҳадис бор бўлса, Имоми Аъзам тобиъ бўлур эрди ёки

саҳоба ва тобиъийндан қавлу асар бўлса, анга ҳам тобиъ бўлур эрди. Агар саҳоба ва тобиъийндан ҳам қавл топилмаса, ўзи қиёс қилур эрди. Аммо кўп яхши қиёс қилур эрди. Ва Жаноби ибну-л-Муборак Ҳазратлари Имоми Аъзамдан ривоят қилибдурлар, яъни Ҳазрати Имоми Аъзам деб эрканларки, Расул саллаллоҳу алайҳи ва салламдан ҳадис бўлса, бошу кўз ила жону дил била қабул қилурмиз ва агар саҳобаи изомдан аҳвол бўлса анинг яхшисини илғаб ўшал саҳоба қавлидан масала олурмиз. Аммо тобиъийн ақволлариға музоҳим ва муқобил бўлурмиз. Ажабо нима сабабдан баъзи одамлар бизни ўз раъйича фатво берур дер эмишлар, ҳолбуки биз фатво бермағаймиз, магар оят ё, ҳадис ё қавли саҳобий билан фатво берурмиз. Яна айтиб эрканларки, Аллоҳу таолонинг китоби ё Расули Худо саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннати ё, саҳобанинг ижтимоъи топилиб туриб ўз раъйича ҳукм қилмоқ ҳеч кимға жойизу дуруст эмасдур. Аммо Саҳобанинг аҳволиға ихтилоф бўлса, Аллоҳу таолонинг китобиға, ё, Расулуллоҳнинг суннатиға ёвуқроқини ихтиёр қилмоқ жойиздур. Мундан ўтса раъй ила ижтиҳод қилмоқ ва қиёс этмак шундоғ кишиға жоиздурки ихтилофға орифу қиёс аркониға олим бўлса. Мундин маълум бўлурки, ҳар қандоғ одамға ижтиҳоду қиёс дуруст эмасдур. Дариғоки бизнинг бу замонамизда андак арабча билган ва зўр ила газеталарға муҳаррирлик қилган қиёс ва ижтиҳод мутобиқ қилса ул бошқа гап эрур андоқки салафи солиҳийн шундоғ қилур эрдилар. Имом Музний Имом Шофиъий жанобларидан эшитиб айтибдурки, Имоми Шофиъий дер эрдиларки, ҳамма уламолар қиёс хусусида Абу Ҳанифанинг аёлидурлар. Музний ҳазратлари Имоми Аъзам мазҳабларининг қиёсотини диққату қийинликдан кўп фикру назар қилиб эътиборға олур эрдилар. Бинобарин жиянлари, яъни хоҳарзодалари Имом Таҳовийни амр қилдиларки, Шофиъий ҳазратлари мазҳабидан Абу Ҳанифа мазҳабиға ўтқай. Анинг учун ул киши Ҳанафий бўлганлар, андоқки, Таҳовий ўз китобларида изҳор қилгандурлар. Жаноби Ҳасан ибн Солиҳ деб эрканларки, Имоми Аъзам носиху мансуҳдан ниҳоят даражада эҳтимом қилиб, тўла баҳсу музокара қилур эрдилар. Куфа аҳли ривоят қилган ҳадисларға ориф бўлиб холиси дил ила пайравлик қилур эрдилар. Бир Ҳофиз, яъни бир аҳли ҳадис Куфаға кел-

ди. Баъзи одамлар шикоят юзасидан анга айттики, бу ерда Абу Ҳанифа деган бир киши бор, масалани қиёс ила фатво берадур. Ул ҳофиз ҳовлиқиб товуш қилиб сўзга кириштики, эй мардум, бу муқояса ва андозани тарк қилинглари! Зероки аввал қиёс қилгон Иблиси лаъийн эрди. Имоми Аъзам бу ҳофизга рўбарў бўлиб айттики, эй тақсир! Сўзни ерига келтурмадингиз. Зероки Иблис ўз қиёси билан Аллоҳи таоло амрини рад қилди ва унамади, анинг учун кофир бўлди. Андоқки Аллоҳу таоло Қуръонда хабар берди ва баён қилди. Аммо бизнинг қиёсимиз Аллоҳу таолонинг буйруғига пайравлиғдур, яъни анинг фармониға амал қилмоқдур. Биз масала ва қиёсимизни Аллоҳу таолонинг китобиға ва Расули Худо суннатиға ва саҳоба ва тобиъийн қавлларига тўғрилаб пайравлик тўғарагида бўлиб пайравликдан айрилмағайбиз. Сўнгра ул киши айтди: — Ман ғалат қилиб эрканман. Тавба қилдим. Бу сўзинг бирла кўнглумни ёриттинг. Аллоҳу таоло санинг ҳам кўнглингни ёритқай, — деб дуода бўлди. Яна Имоми Аъзам ҳар бир масалани қиёс қилиб чиқаргандан сўнгра дер эрканларки, менинг раъйим шулдурки, бирор кимарсаға жавр этмасман, дерманки қабул қилмоқ вожибдур деб.

Балки ҳар кимарса биздан яхши қиёс қилиб масала келтурса, биз ани қабул қилурмиз. Бинобарин шогирдлари ҳам қиёсу ижтиҳод қилур эрдилар. Уларнинг қиёсларини гоҳо қабул қилур эрдилар. Жаноб ибн Ҳузам айтибдурки, Абу Ҳанифанинг ҳамма асҳоби шу мазҳабға иттифоқ қилгандурларки устодимизнинг қошларида заиф ҳадис қиёсдан авлодур. «Аллоҳумма саййирно аҳлу-л-имтиёзи»³².

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ МАХСУСА СИФАТЛАРИ БАЕНИ

Жаноби афзалу-л-аймма ва сирожу-л-умманинг ҳасоис ва асарлари кўпдур. Бири шулки жамоъан саҳобани кўрган эрдилар: «Қола-н-Набиййу алайҳис салому³³ тубо ламан рааний ва ламан роа ман роаний ва ламан роа ман роа ман роаний», яъни, яхши одамдур улки, мани кўрган саҳобатурурлар ва яна тобиъийнтурурлар. Имоми Аъзам саҳобани кўрган тобиъийндан эрурлар ва яна бири шулки. Набий алайҳи-с-саломнинг

қарнларида туғилдилар ва «қарн» деб замонани айтурлар. **«Қола-н-Набиййу алайҳис салом хайру-н-носи қарний сумма-л-лазийна ялавнаҳум сумма-л-лазийна ялавнаҳум»**, яъни яхши кишилар маънинг қарним ва замонамдагилартурур. Сўнгра аларнинг ортидагилар. Анди сўнгра аларнинг ортидан келадурганлартурур. Хулоса: биринчи яхши аср нубувват қарни, иккинчи тобиъийн замони, учинчи табиъи тобиъийн замони эрур. Биринчи хасойислари шулки ижтиҳоду фатво тобиъийн замонида бўлгандур. Вақтеки Аъмаш разияллоҳу анҳу ҳаж қилмоқ бўлди, Имоми Аъзамга хат юбориб илтимос қилдики, ҳаж маносикини ёзиб юборғайлар, Имоми Аъзам юбордилар. Аъмаш жаноблари ёронлариға буюрдиларки, бу Имоми Аъзам ёзган маносикни китобат қилиб олғайсизларки, менинг гумонимча кимарса бу замонда ҳаж маносикининг фаройизу навофили борасида Имоми Аъзамдан билғувчироқ киши йўқдур. Ҳазрати Аъмашдек улуғ зотнинг бу каби шаҳодатлари бир жалили далилдур ва бири шулки катта-катта устодлари Имоми Аъзамдан ривоят қилур эрдилар. Ибн Динордек азизлар ва амиру-л-мўъминин халифа Мансур олдиға Имоми Аъзам кирганда Имоми Исо бин Мусо Ҳазратлари айттиларки, эй Амиру-л-мўъминин, ҳузур шарифларингизға кирган бу одам шул замоннинг доно олими ва беҳамто мўжтаҳидитурур. Сўнгра халифа Абу Ҳанифадан сўрадики, илми кимдан ўргандингиз? Айттиларки, Ҳазрати Умар разияллоҳу анҳунинг асҳобларидан ва Ҳазрати Али каррама-л-лоҳу ваҗҳаҳунинг шогирдларидан ва Ҳазрати Ибн Масъуд разияллоҳу анҳунинг шогирдларидан ўрганган эдим. Халифа айтти:— Офарин! Хўб хоҳлаган нимарсаларингизни тузатган эркансиз. Яна бири шулки шогирдлари ҳар тоифа уламодан жуда кўп эрди. Бир киши Имоми Вақиъ ҳазратларининг олдида айттики, Абу Ҳанифа хато қиладур. Имоми Вақиъ ул кишини манъ қилиб айттиларки, бу сўзни айтқувчи киши **«Ка-л-анъому бал ҳум азаллу сабилан»**, яъни, тўрт оёғлиқ ҳайвон кабидур балки гумроҳликда андан ҳам баттароқдур. Нечук хато қилсун Абу Ҳанифаки анинг олдиларида Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаддек фикҳ аиммаси бўлган шогирдлари бордур. Фазилу Довуд Тойидек зуҳд ила вараълик шогирдлари бордур. Ва қанча ҳадис аиммаси бўлган шогирдлари бордур ва яна қан-

ча луғату арабиййа айммаси бўлган шогирдлари бордур. Кимарсаки ани суҳбатида шунча муҳаққиқ шогирдлари бўлса, андоқ киши ҳаргиз хато қилмаса керак. Зероки, агар хато қилса у муҳаққиқ шогирдлари рад қилиб изҳор:и ҳақ ва ибрози савоб қилурлар. Яна бир хоссалари шулки, фикҳ илмини тартиб бериб боб-боб этиб китоб-китоб қилдилар. Бу кундаги Ҳазрати Имоми Аъзам тартибларидур. Жаноби Имом Молик раҳматуллоҳи алайҳ «Муватто» номли китобларида Ҳазрати Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ тартиблариға тобъ бўлдилар. Аммо Имоми Аъзамдан илгаригидаги атолариға инониб девон қилган йўқ эрдилар. Аввал «Китобул-фаройиз ва китобу-ш-шурут»ни вазъ қилган. Имоми Аъзам эрурлар. Яна бир хоссалари шулки, Ҳинду Синду Руму Мовароуннаҳр каби иқлимларда мазҳаблари андоғ интишор топтики, у иқлимларда бошқа мазҳаб йўқдур. Ва яна бир хоссалари шулки, ўз қўллари ила қилган касбларидин ҳам ўзлари ва ҳам уламолари ҳам бошқалар маъшу нафақа қилур эрдилар. Инъом бирла ҳадяни қабул қилмас эрдилар. Ҳолбуки ибодат бирла зухдларининг тўлалиғи барчаға машхур эрур ва кўп ҳажу умра қилгонлари ҳар бир таърих аҳлиға зоҳирдур ва яна бири шулки оғу ва заҳар илан мазлум ва маҳбуслик ҳолда вафот топтилар. «Аллоҳумма наввир мосараҳу ва абқи асараҳу бижоҳи ҳабибика алайҳи-с-салом»³⁴.

АЙММАИ ИЗОМ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ИМОМИ АЪЗАМНИ МАҚТАБ САНОВУ ТАҲСИН ҚИЛҒОНЛАРИ БАЕНИ

Бир жамоа Имом Молик ҳазратларидан савол қилдиларки, Имом Абу Ҳанифа қандоғ киши эрур. Жаноби Имом Молик раҳматуллоҳи алайҳ жавоб бердиларки, Тангри ҳаққи, анинг тенги йўқдур ва анинг мислидек кўрмабдурман. Масалан агар чўпни олтун деб даъво қилса албатта қиёси далил бирла олтунлигини исбот қилур. Субҳаналлоҳу кўп муҳаққиқ олимдур. Жаноби ибн ал-Молик деб эрканларки, бир кун Имоми Аъзам Имом Молик ҳузурини шарифлариға киргач, Имом Молик таъзим қилиб юқори ўлтурғуздилар. Имоми Аъзам чиқиб кетганларидан сўнг, шогирдлариға айттиларки, бу кишини билурмусизларки фикҳни ҳақиқатини кўп

яхши билур, далил келтурушқа жуда моҳир ва забардастдур. Сўнгра Имоми Саврий кирдилар. Бу кишининг ўзларидан тубан ўлтурғиздилар. Кетганларидан сўнғ фиқҳ бирла тақволарини зикр қилиб мақтадилар. Ҳазрати Имом Шофиъий Раҳматуллоҳи алайҳи деб эрканларки, кимарса ҳақиқий фақиҳ бўлмағай ва муҳаққиқ олим ўлмағай, то Имоми Аъзам китобларини таҳқиқ назари бирла мутолаа қилмаса ва Имом ибн Айниййа раҳматуллоҳи айтибдурларки, ҳар ким фақиҳ бўлмакани истаса Куфага бориб Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи шогирдларига мулозамат қилғай. Ҳазрати ибну-л-Муборак раҳматуллоҳи алайҳи айтибдурларки, иқтидо қилишга ҳечким Абу Ҳанифадан ҳақлироқ ва яхшироқ эмасдур. Зероки Абу Ҳанифа муттақий олим ва парҳезкор имому муҳаққиқ фақиҳ эрур. Ҳеч одам Абу Ҳанифадек кўрибу билиб ва англаб парҳезу тақво бирлан илми кашф қилган эрмасдур. Имоми Саврий Ҳазратларига бир киши Абу Ҳанифа олдидан келдим деганда, ер юзидагиларнинг фақихроқи олдидан келибдурсан, демишлар. Имом Саврий ила Имоми Аъзам икковлари ҳажр қилғонда Имом Саврий Имом Аъзам орқаларида юрар эрдилар. Булардан масала савол қилинганда Имоми Аъзам жавоб берур эрдилар. Имом Саврий хомуш бўлуб жавоб бермас эрдилар. Имом Абу Юсуф дебтурларки, Имоми Аъзамга Саврийнинг мубтаъати мандан ҳам кўп эрди. Имом Авзоъий Имом ибну-л-Муборак жанобларига деб эрканларки, Куфада Абу Ҳанифа отлиқ бир мубтадаъ чиқибдур, билурми-сан? Имом ибну-л-Муборак анча мушкил масалаларни Имом Авзоъийга кўрсатдиларки, охирида Нуъмон ибн Собитга нисбат берилган ависа масалалари эрди. Авзоъий савол қилдики, Нуъмон ибн Собит кимдур? Ибну-л-Муборак жавоб бердиларки, шайх эрурки Ироқда кўрган эрдим. Сўнгра Имом Авзоъий айтдиларки, бу киши машойихларнинг доноси эркан, яна боргил, кўпроқ масала олиб келгил! Сўнгра ибну-л-Муборак айтдиларки, сиз сўзлаган Абу Ҳанифа ушбу Нуъмон ибн Собитдур. Вақтеки Маккаи Мукаррамада Имом Авзоъий Имоми Аъзам бирла суҳбат қилдилар, ибн ал-Муборак ёзиб кўрсатган ависа масалаларини Имоми Аъзамнинг ўзларидин савол қилдилар. Имоми Аъзам кўп яхши изоҳу ҳал қилдилар. Ажрашқондин сўнгра Авзоъий ибну-л-Муборакга айтти: — Абу Ҳанифанинг илмининг кўпли-

қиға ва ақлининг буюклигига ҳайрон қолдим. Ғалат эшитиб эрканман, бор, анга мулозамат қилғил! — дедилар. Жаноби ибн Жарриҳ раҳматуллоҳу алайҳи Имоми Аъзамнинг илму вараъ ва динпарварликларини эшитгач деб эрканларки, оз фурсатта бу одамни илмий жиҳатидин бир буюк шаън ва катта мартаба ҳосил бўлуб бошқаларни ажабу ҳайратга қолдурса керак. Жаноб Аҳмад бин Жанбал деб эрканларки, Имоми Аъзам аҳли вараъ ва аҳли зуҳд бўлуб андоғ парҳезкор эрканларки, ҳечким у даражага етишган йўқдур, қамчинлар уручтонда ҳам қозиликни қабул қилмагон, Тангрининг раҳмату ризвони ул жанобга дойим бўлғай. Жаноб Язид бин Ҳорун айтибдурларки, Абу Ҳанифанинг китобларини кўрмоқ ҳар кимга лозимдур ва баъзи зуҳд аҳли деб эрканларки, ҳар бир ислом аҳлига вожибдурки Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳини ҳар намозда дуо қилғай, зероки Имоми ибн Иброҳим айтибдурки, Абу Ҳанифа замон аъламидур. Яҳё бин Саъид ал-Қаттон демишки, Абу Ҳанифа раъйдан яхшироқ раъйни эшитмадим. Бинобарин фатволарда Абу Ҳанифа қўлини ихтиёр қилур эрдилар. Наср ибн Шамил демишки, мардуми фикҳ тўғрисида уйқуда эрдилур. Абу Ҳанифа баёну изоҳ қилиб халқни уйғотти. Имом Кидом айтибдурки, ҳарким Абу Ҳанифани Тангри таоло даргоҳига восита қилса умидим шулки, муддаоси ҳосил бўлиб оқибати хайрли бўлур. Инчунин ўзлари Имоми Аъзамнинг дарслари ҳалқасига ўлтуруб қоида элтар эрдилар, деб эрканларки, Абу Ҳанифадан фақиҳроқ кишини кўрмадим. Жаноб ибн Юнус айтибдурларки, Худо ҳаққи, Абу Ҳанифадан афзал ва фақиҳроқ кишини кўрмадим. Имом Абу Юсуф айтибдурларки, устодим Имоми Аъзамни ота-онамдан илгари дуо қилурман. Имом Ракаъ айтибдурларки, ҳеч кишини Абу Ҳанифадан фақиҳроқ кўролмадим. Имоми Яҳё ибн Мучин дебтурларки, манга манзур бўлғон фикҳ Абу Ҳанифанинг фикҳидур. Имом Ҳасан бин Аммора Имоми Аъзамнинг ўз ангурларини ушлаб дер эрканки, Худо ҳаққи, ё Абу Ҳанифа, фикҳ борасинда бошқа гўзал сўзли ва матонатли ва ҳозиржавоблироқ кўрмадим ва сан ушбу замон фақиҳларининг садди эурсан. Бир кимарса ибн Авн қошида Имоми Аъзамдин сўз қилиб эрканки, Абу Ҳанифа бугун бир сўз деса тонгласи андин қайтадур. Ибн Авн жавоб бериб эрканларки, бу сўз Абу Ҳанифа-

нинг зуҳду тақвосининг равшан далили эрур. Зероки, хатодин савобга қайтадур ва агар қайтмаса, хатоси боқий қолса керак. Довуд Тоий Ҳазратлари олдида Имоми Аъзам ҳазратларидан сўз дейилгонда Довуд Тоий деб эрканларки, Имоми Аъзам бир юлдуз эрурки, йўлчилар андин йўл топарлар ва бир илм эрурки, ҳаммадил ани қабул қилур. Халфа ибн Айюб ҳазратлари айтиб эрканларки, илм Аллоҳу таоло тарафи қуддисидан Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва салламга келди. Сўнгра ул зоти нубувват самотдан асҳоби киромга ўтти. Сўнгра саҳобаи киромдан тобиъийни изомга ўтти. Сўнгра алардан Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи бирла шогирдлариға ўтуб равнақ топмоқдадур. «Аллоҳумма афзи алайно бараката улумихи»³⁵.

ИЖТИҲОДЛАРИ БИРЛА ИБОДАТЛАРИ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам ҳар кеча тонг отқунча ибодат қилур эрдилар. Ўттуз йил ҳар бир ракаат намозда бир навбат хатми Қуръон қилдилар ва қирқ йил хуфтондаги таҳорат бирла тонг намозини ўтадилар. Тунларда зор инграганларини қўшнилари эшитур эрдилар ва вафот топқан ерларида ҳар кун бир бор хатми Қуръон қилгон эрдилар. Бир кимарса Имоми Аъзамдан ибну-л-Муборак олдиларида бир оз шикоят қилди. Анда ибн ал-Муборак Ҳазратлари айттилар: — Ҳайф сангаки; қирқ беш йил беш вақт намозни таҳорат бирла ўтагон зотдан ва ҳар бир ракаатда бир хатми Қуръон қилгон азиздан ва манга ҳама фикҳ илмини ўргатган кишидан шикоят қилурсан. Имом Абу Мутиъ демишки, оқшомда қаю соатда тавоф учун Каъбага киргонда Абу Ҳанифа бирла Суфён жанобларини тавобда кўрар эрдим. Ҳазрати Имоми Аъзам ўттуз йил ҳар кун рўза эканлар. Кўчадан ўтар эрдиларки, бир киши бир кишиға айтадурки, ана шул одам Абу Ҳанифадурларки, кечаси ухламасдан тоат қилурлар. Ҳазрати Имоми Аъзам эшитиб Абу Юсуфға айттиларки, Субҳона-л-лоҳи Тангри таоло каминани шундоғ демакга муносиб кўруб нашр қилдирмиш. Қабиҳдурки Тангри таоло эмди каминадан ани зиддини кўргай ва Тангри таоло қилмаган ишим бирла сўзламағай. Эмди печалари намоз ўтаб Тангри таолоға ёлбормоқу муножат қилмоқни ўзумға лозим

қилдим, зероки, Тангри таоло Қуръони мажидда ёмонларни мазаммат қилиб дегандурки, **«Ва юҳиббуна ан яҳмаду би мо лам яфъалу»**, яъни, дўст тутарлар қилмағон иш илан мақталмоқни, эмди ман ҳам кечалари ухламасман деб қирқ йил хуфтоннинг таҳорати илан бомдод намозини ўтадилар. Имом Абу Юсуф айтибдурларки, устодим Имоми Аъзам бир кечаю кундузда бир навбат хатми Қуръон қилур эрдилар ва рамазон ила ийд кунда икки навбатдан хатми Қуръон қилур эрдиларки, олтмиш хатм бўлур эрди. Сахий эрдилар. Илм ўргатмоқда кўп сабрлик эрдилар, кўп тамкинлик ғазабдан узоқ эрдилар. Имом Мисъар айтибдурларки, ишрок намозини ўтаб дарс айтур эрдилар ва фатво берур эрдилар. Пешин намозини ўқуғунча сўнгра дарс айтур эрдилар асрғача, сўнгра шомғача, сўнгра хуфтонғача ўз-ўзумга айтур эрдимки, қачон ибодат учун фориг бўлур эрканлар, шогирдлар кетгандан сўнгра покизалик ва таҳорат илан арусдек масжидга чиқиб бомдодғача намоз ўқур эрдилар. Сўнгра уйларига кириб тоза кийим кийиб тонг намози учун чиқар эрдилар. Тонгласи яна бурноғи кунидек қилур эрдилар. Ҳосили калом кўп замонлар пойлаб юруб на кундузи бир нимарса еганларини кўрдум ва на кечаси ухлаганларини кўрдим. Оре, пешиндин илгари озгина кўз илинтирур эрдилар. Имоми Шерик айтибдурларки, бир йил Абу Ҳанифа ила кеча ва кундуз бирга эрдим. Ёнбош ҳам қилғонини кўролмадим. Фузайл бин Дукин айтибдурларки, кўп тобиъийн бирла бошқа уламоларни кўрдум, Абу Ҳанифадан яхшироқ намоз ўқуйдурғон кишини кўрмадим. Намозга кирмасдан илгари йиғлаб дуо қилур эрдилар. Намозда тамом бир кеча ояйи **«Бали-с-соъату мавъидухум ва-с-соъату адҳо ва амар»ни ўқуди**³⁶. Яна бир кеча бомдодга **«Фа маннал-лоҳу ъалайно ва вақоно азоба-с-самум»ни ўқуди**³⁷. Хотунлари айтибдурларки, ман шу кишига хотун бўлғон замондан ҳозирғача бошларини ёстукга қўйғонларини, ёки ёнбошлағонларини кўрмадим ва уйқулари ёзда пешин ила асрнинг ўртасида ва қишда кечани аввалида масжидда бўлур эрди. **«Аллоҳумм? аътино илман нофиъан ва фаҳман сотиъан»**³⁸.

ХАВФ ВА ТАНГРИ ТАОЛОДАН ҚУРҚМАКЛАРИНИНГ БАЕНИ

Язид ибну-л-лайс айтибдурки, Имом хуфтон намозида «Изо зилзилату-л-ларзу» сурасини³⁹ қироат қилди. Ҳолбуки, Абу Ҳанифа Имом ортида намозда эрди. Намоздан сўнгра Абу Ҳанифага қарасам нафас олиб тафаккур қилиб ўтирибдурлар. Халал бўлмайин деб туруб кеттим. Субҳ бўлғонда масжидга келсам Абу Ҳанифа тик туриб сақолини қўли ила ушлаб муножат қилурки, Худовандо, мисқол зарра яхши иш қилғонга яхши жазо берур бўлсанг, заррача ямон иш қилғонга ямон жазо берур бўсанг, бу Нуъмон бечорани дўзахдан олис қилиб кенг раҳматингга киргузгайсан. Шу ҳолда кирдимки қандил ёниб турибдур. Абу Ҳанифа мани кўриб айттики, қандилни олурсизму?— Йўқ, тонг азони учун келдим. Абу Ҳанифа айтти:— Эй азизим! Ҳар на кўрғонингизни ёширун тутқайсиз, сўнгра икки ракаат бомдод суннатини ўтаб бомдод фарзини бизлар бирла ўтади. Бир вақт имом бомдод намозида «ва ло таҳсибунна-л-лоҳа гофилан ъаммо яъмалу-з-золимуна»ни⁴⁰ қироат қилди. Абу Ҳанифа титради. Агар бирор масала мушкиллик қилиб очилмаса, шогирдлариға дер эрдиларки, бу мани қилғон гуноҳимдиндур. Сўнгра истиффор қилиб қўпуб янги таҳорат қилиб икки ракаат намоз ўқўғондан сўнгра масала очилур эрди.

ТИЛЛАРИНИ БУШУ БЕФОЙИДА СЎЗДАН САҚЛАМАКЛАРИНИНГ БАЕНИ

Бир куни бир одам ҳузури шарифлариға кириб бир неча сўз ва ҳикоя қилиб сўзлағонда Ҳазрати Имом Аъзам деб эрканларки, бу киби бегойида сўзларни қўйғил, зероки, мардумға ёқмайдурган кимарса сўздан қочмак лозимдур. Ҳарким биздан ямон гапурса Тангри ани гуноҳидан кечқай ва ҳарким биздан яхши сўзласа Аллоҳу таоло ани раҳмат қилғай. Энди сизлар Аллоҳу таоло учун фикҳ ўрганинлар ва мардум сўзини қўйунлар. Бир киши Имоми Аъзамдан савол қилдики, Алқамма яхшироқму ёки Авсад, яъни, қаю бири афзалдур. Имоми Аъзам айттиларки, ман иковларини дуову истиффор ила ёд қилиб таъзимларини бажо келтирурман.

Бирларини бирларидан афзал демакга қудрат бирла ҳаддим йўқтур. Ибн ул-Муборак айтибдурларки, Имоми Аъзамни бирор душмандан шиква қилғонларини эшитганим йўқтур. Ҳеч кишини ямон деб гапирғонлари йўқтур.

ЭҲСОН ВА ҚАРАМЛАРИНИНГ БАЕНИ

Имоми Аъзам Ҳазратларининг икрому эҳсонлари мардумга ва шогирдларга кўп бўлуб мувосотлик ва чиқишимлик эрдилар. Бинобарин хотунга муҳтож бўлғонга хотун олиб берур эрдилар ва анга муносиб нафақа ҳам берур эрдилар, яъни, кераклик нимарсалар юбориб муруват қилиб турур эрдилар. Бир кун бир ҳамсуҳбатларининг эғни кир бўлғон ва эскиғон эрди. Бошқалар чиқиб кетган вақтда андан бироз ўлтурмакни ўтиндилар. Сўнгра анга айттиларки, жойнамознинг тагида пул бор, олиб ўзингизга кийим олғайсиз. Ул шогирдлари олиб санаб эрди, минг танга эркан. Имом Абу Юсуф айтибдурларки ҳеч кимни савол ва ҳожатини рад қилғон эмаслар, балки раво қилур эрдилар. Уғуллари Ҳаммод фотиҳа сурасини хатм қилди, домлага минг танга юбориб яна узр айттиларки, чандон муносиблари бўлғон нимарса юборолмадим. Аммо сиз оз таълим қилдим деб элмни хор тутмағайсиз ва бизга бу минг тангадан бошқа бўлса эрди, Қуръони мажиднинг таъзими учун юборур эрдук. Ҳар йилда бир навбат Бағдодга мол юбориб қилғон савдогарликлари фойдасини йиғиб уламолар ва дарёғўй устозларни ҳожатлари учун бир йил ичра кераклик нимарсалар олиб берур эрдилар ва андан ортилғон пулларни уламоларга бериб дер эрдиларки, ҳожатлариға сарф қилиб фақат Аллоҳу таолоға ҳамд айтқайлар ва ушбу берилган нимарсалар манинг молимдан эмасдур, балки Аллоҳу таолонинг фазлию неъматидур. Аммо ман бир хизматчи эрурман. Имоми Аъзам раҳматуллоҳу алайҳи Имом Вақиъга деб эрканларки, қирқ йилдан бери тўрт минг тангадан ошуқ пулни қўлумда тутмағайман тўрт минг тангадан ошуқини чиқарурман. Бу тўрт минг танга ҳам уламо нафақасининг идораси учундир. Йўқса бир танга ҳам сақламас эрдим. Узлари ва бола-чақалари учун либос ёки бошқа нимарса олмоқчи бўлсалар, аввал энг катта уламоларга олиб

сўнгра ўзлариға олур эрдилар. Имом Абу Юсуф айтибдурларки, бирор киши берган нимарсалари ва қилғон эҳсонлари учун ҳазрат Устодға шукр қилса хафа ва ғамгин бўлур эрдилар ва анга дер эрдиларки, Аллоҳу таолоға шукр қилинг, бу нимарсалар Тангри таолонинг санга берган ризқи туруп, анга шукр қил ва манга қилма! Устодлари Имом Ҳаммоднинг жуду сахо ва эҳсонларини кўп ёд қилур эрдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам ўн йил Имом Абу Юсуфни аёллари ила нафақаларини бериб эрдилар. Имом Шақиқ айтибдурларки, бир йўлда Ҳанифа ила эрдим, бир одам бу Ҳанифани кўриб бошқа йўлга қочти. Абу Ҳанифа ани кўриб қаттиг чақирди ва анга айттиларки, не учун қочарсан? Жавоб бердяки, сизни бир неча минг танга пулингиз менинг гарданымдатуруп. Кўп замонлар ўтти, қашшоқ бўлиб беролмадим, андин уялурман. Абу Ҳанифа айттики, андоғ бўлса, ҳаммасини сизға хайр қилдим, яъни, бағишладим. Эмди дилжамъ бўлиб мандин уялиб қочмағайсиз. Муҳаррири ҳақир айтурки, пешвойимиз Имоми Аъзам ҳазратларининг эҳсону карамлари, ҳамма мардумға, хусусан, шогирдлариға юқорида зикр бўлгондек на қадар улуг, на қадар шоён тақдиру ибрату сазовор ва эътибор эрур. Эмди ҳар бир устозлик даъвосини қилғувчи мударрисларға вожибдурки, Имоми Аъзам рафторларини дастуруламал қилиб шогирдларға бу киби марҳамат назари бирла қараб авваландарсларини яхши тушунтириб ақалли пул олмасдан тарбият қилсалар, балки шогирдлар нафақаларини бермаклари муносибдур, токи шогирдлар ҳам илмлик ва ҳам ҳиммату мурувватлик бўлғайлар. Оқ на чораки бу замон таассуф замонидур, зероки, Имоми Аъзам рафторлариға ҳаракат акси оз эмасдур. «Аллоҳумма аслиҳ аҳволана ва аҳсин истиқболана»⁴¹.

ВАРАЪ ВА ЗУҲДЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ибну-л-Муборак айтибдурларки, Куфаға кирдим. Куфа аҳлидан сўрдимки, бу шаҳрнинг муттақийроқ ва зуҳдликроқ кишиси кимдур? Жавобда айттиларки, Абу Ҳанифатуруп. Маккий ибн Иброҳим айтибдурки, Куфаликлар бирлан кўп суҳбатлар қилдим. Ҳеч кишини Абу

Ҳанифадек варий, яъни муттақийроқ кўрмадим. Язид ибн Хорун айтибдурки, ман устоздан илм ахз қилдим, буларни ичида ҳеч қайсиларини Имоми Аъзамдек зуҳдлик ва тил сақлағувчироқ кўрмадим. Ҳасан ибн Зиёд айтибдурки, Имоми Аъзам ҳеч кишидан ва ҳеч Амирдан ҳадя ва шунга ўхшаш нимарсани қабул этмас эрдилар. Вақтеки савдодағи шериклариға бир айблик матони юбордилар ва буюрдиларки, бу матони айби бор, шеригимиз айбини баён қилиб билдируб сотқай. Сўнгра шериклари айбини баён қилмасдан сотти ва айбини изҳор қилмоқни унутти ва олғувчи айбини билмасдан олди. Ҳазрати Имоми Аъзам бу муомаладан огоҳ бўлиб ушал матони ҳамма пулини садақа қилдиларки, неча минг танга эрди. Сўнгра ул шерикларидан ажрадилар. Саҳл бин Мазоҳим айтибдурки, ҳар вақт Ҳазрати Имоми Аъзам уйлариға кирсак бўрёдан бошқа нимарсани кўрмас эрдук. Қуфанинг қўйларини ичида бир зулм ила олинган қўй қўшулгон эрди. Ҳазрати Имоми Аъзам эшитиб қўйчилардан сўрадиларки, қўй неча йил умр кўрур. Жавоб бердиларки, етти йил умр кўрур. Сўнгра етти йил қўй гўштини емадилар. Яна шу аснода Ҳазрати Имоми Аъзам кўрдиларки, бир сарбоз гўшт еб ортганини Куфа ариғига ташлади. Сўнгра сўрадиларки, балиқни умри неча муддатдур. Жавоб берилдики фалон муддатдур. Шул муддат ўтқунча балиқ ҳам емадилар. Имом Абул Қосим ал-Кушайрий бир китобларида ёзибдурларки, Имоми Аъзам бу кишидан қарздор бўлгон одам дарахтининг соясиға ўлтурмас эрдилар ва дер эрдиларки, қарздорни нимарсасидан манфаат олмоқ рибо бўлур. Язид бин Хорун айтибдурларки, бир кун Имоми Аъзам бир одам эшитгининг олдида офтобда ўлтуруб эрдилар, айттимки, тақсир, мана бу сояға келсангиз яхши бўлур эрди. Айттилар: — Бу уй эгаси мандан неча танга қарз олгондур. Бинобарин уйнинг соясиға ўлтурмоқни хоҳламасман. Эмди муни қандоғ яхши тақво десам бўлур. «Аллоҳумма-жъално мутаваарриъина би ҳаққи имома-л-муслимин»⁴².

АМОНАТ САҚЛАМОҚЛАРИНИНГ БАЕНИ

Бир киши Шомда Ҳакам ибн Ҳишом ас-Сақафийдан сўрдики, Абу Ҳаҷҷфа қандоғ кишидур. Жавоб бер-

дики, амонат тўғрисида одамларнинг буюгидур. Зероки, Султон хоҳладики хазиначи қилғай ёки таёқ егай. Таёқ емоқни хоҳлади ва хазиначи бўлмади. Тангри таоло азобидан қочти. Имоми Вақиъ айтибдурки, Имоми Аъзам катта амонатдор эрдилар. Абу Наъийм ва Фузайл ибн Дужин айтибдурларки, Имоми Аъзамнинг диёнати кўп яхши ва амонатда онча улуғ ва катта эрдилар.

АҚЛЛАРИНИ КҮП УЛУҒЛИГИНИНГ БАЕНИ

Ибну-л-Муборак айтибдурларки, ҳеч кишини Имоми Аъзамдек ақлини улуғроқ кўрмадим. Хоруну-р-Рашид деб эркан: — Абу Ҳанифа ақлининг кўзи бирла бошқалар бошдаги кўз бирла кўрмайдурғон нимарсаларни кўрур, яъни, ақли кўзлардин ортуқроқ иш қилур. Али ибн Осим айтибдурки, Имоми Аъзамнинг ақлини дунёдаги одамлар ярмининг ақллари ила ўлчанилса, Имоми Аъзам ақллари аларнинг ақлларидан ошуқ келур. Имом Абу Юсуф айтибдурларки, ҳеч кишини устодим Имоми Аъзамдек улуғ ақллик ва буюк мурувватлик кўрмадим. Уғуллари Ҳаммод айтибдурки, отам Ҳазрати Имоми Аъзам масжид ичра бўлуб кўнглакларига юркалган эрдиларки, бир катта йилон масжидни шифтидан кўкракларига тушти. Тангри ҳаққики, ҳаргиз ерларидан тебранмадилар ва кўрқмадилар. Балки сўл қўллари бирла олиб масжид тошига оттилар ва айттиларки, бизга эришолмағай магар Аллоҳу таоло тақдир қилғон нимарса, яъни ҳар нарса Аллоҳу таолодиндур. Кўрқмоқ ва паришон бўлмоқ дуруст эмасдур, балки сабру ризо лозимдур. Имом Шофиъий деб эрканларки, ҳеч хотун Имоми Аъзамдек улуғ ақллик ўғлон туғмаминдур. Имом Бакр бин Хубайш айтибдурларки, Имоми Аъзам ақли бирла замон аҳлининг ақли бир ерга йиғилса Имоми Аъзамнинг ақли кўплик қилур.

ФАРОСАТЛАРИНИНГ БАЕНИ

Кўп ишларнинг борасида бўлмасдан илгари бир нимарса дер эрдилар, айтганлари бўлур эрди. Шу жумладан Имом Зуфар ила Довуд Тоййга деб эрканларки, «Сизлар ибодатга қаттиғ шуғл қилғучи бўлурсизлар ва

Абу Юсуфга деб эрканларки, сан дунёга майллик бўлурсан. Воқеан андоғ бўлдилар. Мадина уламосини қандоғ бўлдингиз деб сўралганда, жавоб бердиларки, Молик ибн Анасни илми улуғ ва фалоҳи буюк бўладурфон билдим. Воқеан Имоми Аъзам фарсатлари андозасича Имом Молик Мадинаи Мунавварада ўз замонларида илму фалоҳларга эришдиларки, Мадина аҳлидак ҳечким эришмагандур. Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, кимки ҳифз этмоқу ёд олмоқда яхши бўлса, кўп илм жамъ қилур. Халифа Мансур қози қилдурмоқ учун ўз ёнидаги катта уламодан тўрт уламои изомни чақирди: 1. Суфён Сурий: 2. Мисъар: 3. Абу Ҳанифа: 4. Шарик ҳазратлари эрдилар. Токи шул тўрт уламодини ўзларини Бағдод қозиси қилдирғай. Йўлда келатуруб Имоми Аъзам айттиларки, ҳар тўртимизга бир мунча фаросат изҳор қилғум келур, алар айттиларки, сўзласалар хўб бўлур эрди, айттиларки, фаросатим шулки ўзим бир ҳийла қилиб қозиликдан қутулсам керак. Аммо Суфён йўлда қочқай ва Мисъар бўлса ўзини телбаликка солғай. Сўнгра ночор Шарик қози бўлғай. Воқеан Суфён йўлида бир кема ичра кириб беркиниб қолди. Кемачиларга айттики, ёширунгларки, йўқса бошимни кесарлар. Кемачилар беркитиб ўтиб кеттилар. Суфён қочиб қутилди. Бошимни кесарлар деганини таъвили шул эрдик, ҳадиси шарифда бордурки, «Манжаъала қозийан фақад зубиҳа би ғайри сиккинин», яъни, ҳар кимарсаким қози қилинди, гўё пичоқсиз боши кесилди. Сўнгра бу уч уламо Мансур олдиға бордилар. Мансур Абу Ҳанифаға:— Қози бўлинг!,— деди. Айттиларки, қозилиқға лаёқатим йўқ десам ёлғончи эрурман. Ёлғончини мусулмонларга қози қилмоқ дуруст эмасдур. Ва сиз халифа эурсиз, раво тутмағайсизки, ёлғончини қози қилиб мусулмонлар қонини тўкғайсиз. Бу сўзла Имоми Аъзам ҳам қутулдилар. Сўнгра Мисъарға навбат етти. Мисъар эса ирғиб туриб Мансур ила кўришти. Қалини қаттиқ тутиб айттики, қалайсан, болаларинг соғму, хотининг саломатму ва от, эшакларинг яхшиму? Бинобарин Мисъарни телба деб чиқардилар. Энг охири Шарик қолди. Мансур айтти:— Эмди Сиз қози бўлурсиз. Шарик айтти:— Ман савдой кишиман. Мансур айтти:— Муолижа ҳилинг, токи ақлингиз комил бўлғай. Ночор Шарик қози бўлди. Имоми Аъзам ҳазратларининг фаросатлари тўғри келди. Имоми Аъзам

масжидда ўлтуруб эрдилар. Бир одам ўтти, айттиларки, шу одам мусофирдур. Енгининг ичида ҳалвоси бор, ўзи болаларнинг домласи эрур. Воқеан таҳқиқ қилиб кўрилғонда Имоми Аъзам деганларидек эркан. Савол қилдики, нечук билдингиз? Айттилар, ҳар тарафга қарағонидан билиндики мусофирдур ва енгига пашшаларни тўпланғонидан билиндики ҳалвоси бордур. Болаларга кўп термулғонидан маълум бўлдики, болалар домласи эрур. Бир куни болалар тўп ўйнашур эрдилар. Қазоро тўплари Имоми Аъзам мажлисларининг ўртасига келиб тушди. Ҳеч бир бола келолмади. Магар бир бола тўғри беадабона кириб олиб чиқти. Имоми Аъзам айттиларки, шу бола ҳалолзода эмасдур, зероки ҳалолзода бўлса эрди, ҳаёси бирла уяти кирмоқдан манъ қилур эрди. Воқеан таҳқиқ қилсалар андоқ эркан.

САВОЛЛАРГА ЯХШИ-ЯХШИ ЖАВОБ БЕРҒАНЛАРИНИНГ БАЁНИ

Имоми Аъзамни ёмон кўрадурғон бир кимарса Ҳазрати Имомдан сўрдики, нима дерсиз кимарсағаким жаннатни умид қилмағай ва дўзахдан қўрқмағай ва Тангри таолодан ҳам қўрқмағай ва ўлукни егай ва рукуъ ва сужудсиз намоз ўқуғай ва кўрмаган нимарсасига гувоҳлик бергай ва фитани яхши кўргай, раҳматдан қочгай. Ҳазрати Имоми Аъзам анинг ўзидан сўрдиларки, сан ўзинг шундоғ одамнинг на эканлигини билурмисан? Айтти: — Йўқ. Лекин кўп ёмон кўрганлигимдан сиздан сўраб эрдим. Сўнгра уламо шогирдларидан сўрадиларки, сизлар шундоғ одамнинг ҳаққиға не дерсизлар? Айттилар, бизлар ёмон одам дермиз. Бу сифатлар кофир сифати эрур дермиз. Ҳазрати Имоми Аъзам кулимсуб айттиларки, ул одам ҳаққинча авлиёул-лоҳдандур. Сўнгра савол қилғон кишиға қараб айттиларки, ман баён қилсам тилингни ёмон сўз демакдан сақлармусан, зероки, ани ўзунгга зарари бордур. Айтти: — Оре, тилимни беҳуда демакдан сақлаб тавба қилурман. Айттилар: — Анинг баёни шулки, ул одамки жаннатни умид қилмағай, зероки жаннатнинг Парвардигорини умид қилғай, яна дўзахдан қўрқмағай, зероки дўзахнинг Парвардигоридан қўрқғай, яна Аллоҳу таоло адлини мулоҳаза қилиб Аллоҳу таолони жавр

қилмаслиғи учун қўрқмағай. Яна балиқ ўлугини егай ва жаноза намозини рукуъу сужудсиз ўтағай ва яна Аллоҳу таоло бирла пайғамбарни кўрмасдан Худонинг бирлиги ва борлиғига, Муҳаммад алайҳи-с-салом Худонинг бандаси ва пайғамбари эканлиғига гувоҳлик бериб айтқайки: «Ашҳаду ал-ло илоҳа илла-л-ллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ» ва яна Аллоҳу таолоға неча йил тоат қилмоқ учун ўлимники ҳақ эрур ёмон кўргай ва яна мол бирла фарзандки фитна эрур ва яхши кўргай ва яна ёмғурданки раҳмат эрур қочқай. Сўнгра ўшал савол қилғон киши еридан туриб Имоми Аъзам қўлларини ўпти ва айтти: Гувоҳлик берурманки, мазҳабингиз ҳақдур. Эмди инкорим қолмади. Вақтеки Абу Юсуф касал бўлди. Имоми Аъзам айттиларки, агар шу йигит ўлса, дунёда анинг ўрнига ўлтурадурғон ҳеч ким йўқтур. Абу Юсуф касалидин соғайди. Имоми Аъзамнинг мазкур муборак сўзларини эшитиб фахру нозиш қилиб, ўз бошича аҳли қарор бердики, ўзум бир масжидда фатво бермоқ ва дарс айтмоққа мажлис қуриб халқ юзларини ўзумға ёндирурман Сўнгра бир масжидда мажлис тузаб дарс бирла фатвоға юзланди. Имоми Аъзам эшитиб баъзи шогирдларини Абу Юсуф масжидига юбориб айттиларки, бориб Абу Юсуфдан сўрғилки, на дерсан бўёқчи борасидаки бир одам анга бир либосни бўёғали икки тангаға берди. Энди бўямак музди лозимму ёки лозим эмасму? Агар Абу Юсуф лозим деса ҳам хато қилдингиз дегайсан, лозим эмас деса ҳам хато қилдингиз дегайсан. Ҳазрати Имоми Аъзам шогирдлари Абу Юсуфдан юқоридағи сўзни сўради. Абу Юсуф, музд лозим эрур,— деди. Шогирд:— Хато қилдингиз,— деди. Сўнгра бир мунча андиша қилиб,— музд лозим эмас,— деди. Яна шогирд,— хато қилдингиз,— деди. Ул дам Абу Юсуф мажлисдан қўпуб Имоми Аъзам ҳузури шарифларига борди. Имоми Аъзам айттиларки, бўёқчи масаласи келтурғонтурур. Абу Юсуф айтти:— Оре. Имоми Аъзам айттилар:— Ажабо! Бир киши халққа фатво бермоқ ва дарс олмоқ учун ўзича масжидда мажлис қуриб, Аллоҳу таоло дини учун хизмат қилғучи бўлиб бир ижара масаласига жавоб беролмаслиғи хўб эмасдур. Абу Юсуф айтти: Тақсир, эмди ул масалаға жавоб бериб манга билдурғайсиз. Ҳазрати Имоми Аъзам айттиларки, агар бўёғани ғасб, яъни

җаҳру ситам ила олғонидан сўнгра бўлса музд лозим эмасдур, зероки ўзи учун бўёғандур. Ва агар бўёғанлиги ғасбидан илгари бўлса музд лозим эрур, чунки тўн эғаси учун бўёғондур.

Ҳазрати Имоми Аъзам бошқа уламолар бирла бир одамни никоҳ тўйида ҳозир эрдилар. Ул одам икки қизини икки оға-иниға никоҳлаб бериб эрди. Икки куёвнинг оталари чиқиб уламоларға билдирдики, бизларға бир катта мусибат юзланди. Мусибат шулки, икки куёв ўз хотунлариға ғалат қилиб бошқаси яна бошқасиға жириб қўшилибдурлар. Уламолардан Суфён деб эрканки, ҳеч боқи йўқтур. Зероки Али каррамаллоҳу важҳаҳу замонларида шундоғ воқеа бўлуб Ҳазрати Али ҳукм қилиб эрканларки, бу қовушмоқ шубҳалик эрур, шубҳалик қовушмоқликка маҳр вожиб бўлур. Барча маҳрни бергандин сўнгра ҳар хотун ўз эриға борур. Мардум Суфённинг фатвосиға офарин қилдилар. Имоми Аъзам хомуш эрдилар. Имом Мисъар айттиларки, ё Абу Ҳанифа, бу масалаға бир нима дегил! Суфён айтти:— Бу масалаға Абу Ҳанифа ҳам хилоф сўз тополмас. Имоми Аъзам айттилар:— Керакки икки куёв ҳозир бўлғайлар, алар ҳозир бўлдилар. Имоми Аъзам икки куёвдан сўрдиларки, шул қўшилгон хотунларни ўзларингларға хотун бўлишларини яхши кўрурсизларму? Алар:— Оре, деб жавоб бердилар. Сўнгра ҳар қаю куёвга айттиларки, биродаринг олдидағи қизнинг оти надур? Айтти:— Фалонатурур. Айттиларки, ман талоқ қилдим, — дегил! Ҳар қайсилари, талоқ қилдим, — деб жавоб бердилар. Сўнгра бу қўшулгонларни алоҳида тоза никоҳ қилдируб яна тоза тўй буюрдилар. Имоми Аъзамнинг бу фатвосидан ҳамма мардум таажжубға қолдилар. Имом Мисъар туруб Имоми Аъзамни ўпти ва айттики, шул тўғрилардан Абу Ҳанифани яхши кўрурман ва Суфён хомуш бўлуб бир нима демадилар, зероки, бу фатво кўп фасод ва фитналардан барий эрди, ва идда⁴³ ҳам лозим эмас эрди. Вақтеки Қатода Куфаға келдилар, айттиларки, ҳарким ҳалол бирла ҳаром масалаларини биздан сўрасун, жавоб берсак керак. Имоми Аъзам сўрдиларки, бир кимарса неча йиллар хотунини олдидан ғойиб бўлди. Сўнгра хотунниға ўлди, деган хабар етушти. Хотуни эрини ўлган билиб бошқа эрга тегди ва андин бир бола туғди. Сўнгра аввалғи эри келди. Бу болани аввалғи эр нафй қилди ва иддиё қилди, яъни ав-

валғи эр [бола] мендин эмас деди. Иккинчи эр мандиң деди. Эмди ҳар икки эр қазаф, яъни бадномлиққа нисбат қилғон бўлурму ёки болаға мушқир бўлғон эри қазаф бўлурму? Агар раъй ила десангиз хатоға ҳукм қилинур ва агар ҳадис бор десангиз ёлғонға ҳукм бўлур. Қатода айтти: — Бу масалани тўқидингиз ва бўлмағон нимарсадин савол қилдингиз. Имоми Аъзам айттилар уламоларға: — Лозимдурки ҳамиша бўлмағон ҳодисалар учун мустаъиду омада бўлғайлар. Қатода айтти: — Бу масалани қўюнғлар, эмди тафсирдан савол қилинғлар! Имоми Аъзам сўрдиларки, Сулаймон алайҳиссалом замонларида исми Аъзамни билгучи ким эрди? Қатода айттиларки, Сулаймоннинг котиби⁴⁴ Осаф ибн Бариё эрди. Имоми Аъзам айттилар: — Сулаймон ҳам исми Аъзамни билур эрдиларму? Қатода айтти: — Йўқ. Имоми Аъзам айттилар: — Жойизмудурки пайғамбар замонида пайғамбардан билгучи киши бўлғай. Қатода айтти: — Худо ҳаққи, эмди сан бирла тафсирдан ҳам сўзлашмасман. Ибну-л-Муборак Ҳазрати Имоми Аъзамдан сўрдик, қайнаб турғон бир қозондағи таомға бир учар қуш тушиб ўлса, анда қозондағи гўшт бирла шўрбонинг ҳукми натурур? Имоми Аъзам уламо шогирдларидан сўрдиларки, сизлар на дерсизлар? Шогирдлари Ибн Аббос разияллоҳу таоло анҳудин ривоят қилдиларки, шўрбони тўкиб гўштни тоза сув ила ювиб ейилса бўлур. Имоми Аъзам раҳматуллоҳу алайҳи айттиларки, бу фатво холи сукунда, яъни қайнамоқдин қолғон вақтда турур. Аммо ғалаёнда, яъни қайнаб турғон вақтда, гўштни ҳам ташламак лозимтурур, зероки нажосат гўштни ичиға таъсир қилиб нажас қилур. Аммо холи сукунда нажас гўшт ичиға етишмағай, фақат зоҳириға етушқай, тоза сув ила ювмоқ ила тоза бўлғай. Ҳамма уламолар таҳсину офарин қилдилар. Маҳаллаларида бир қўшнилариининг товуси йўқолди. Келиб Ҳазрати Имоми Аъзамға билдирдики, товусимни ўғри олибдур. Эмди на қилай? Ҳазрати Имоми Аъзам бордилар. Маҳалла одамлари ҳам йиғилдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам айттиларки, кимарсаики қўшнисининг товусини ўғирлабдур, яна уялмасдан намоз ўтағаймен деб масжидға келибдур. Холбуки товуснинг парлари ани боши узра кўринур. Шул ҳолда бир киши бошини оритти. Ҳазрати Имоми Аъзам анга айттилар: — Эмди сан товусни чиқариб берғил! Сўнгра чиқариб берди. Имом

Аъмашнинг аччиғу қаҳрлари кўп эрди. Онт ичиб хотунлариға айттиларки, ун тамом бўлғонини манга билдурсанг ёки хат қилиб хабар берсанг ёки бир кишини юбориб гапиртурсанг ёки ишора қилсанг талоқдурсан. Сўнгра ун тамом бўлди. Болалар оч қолди. Бечора хотун ҳайратда қолди. Хотунлар айттиларки, Имоми Аъзамға бориб сўрағил. Ул хотун Имоми Аъзам ҳузури шарифлариға келиб ҳодисани баён қилди. Ҳазрати Имоми Аъзам айттиларки, унинг халтасини Аъмашнинг ухлоғон вақтида либосиға чандилаб қўйғил. Уйғониб билурки ун тугалибдур. Сўнгра шундоғ қилиб уннинг тугаганини билдирди. Имом Аъмаш айттиларки, Тангри ҳаққи, бу Абу Ҳанифа ҳийласитурур. Бизларни хотун ичра расво қилур ва ноҷорлигимизни ифшо этар. Бир кимарса рамазон кунларида хотунум бирла қўшилурман деб онт ичти, сўнгра ҳайрон қолиб фатво истади. Имоми Аъзам айттиларки, хотуни бирла сафар қилсун. Сўнгра кундуз кунда қўшилсун. Ҳазрати Имоми Аъзам хотунлари, Ҳаммоднинг онаси устиға бир янги хотун олдилар. Катта хотунлари қаттиқ зўрлаб эдики, янги хотунингизни уч талоқ қилғайсиз, йўқса, сиз бирла суҳбат қилишмағайман. Ҳазрати Имоми Аъзам мунинг учун бир хийла мулоҳаза қилиб янги хотунлариға айттиларки, Ҳаммоднинг онаси уйда бўлғонда кириб сўрғилки, хотун кишиға эрини ташлаб кетмоқ ҳалолму? Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзам Ҳаммоднинг онаси уйда эрканида кириб савол қилди. Ҳаммоднинг онаси яна айтти: — Муни уч талоқ қилғайсиз. Ҳарати Имоми Аъзам айттиларки, бу уйни тошидағи ҳар хотунум уч талоқдур. Сўнгра Ҳаммоднинг онаси розия бўлди, ҳолбуки бу янги хотун талоқ бўлмади. Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, бир киши хотуниға айттики, ман шу бугун жанобатдан ғусл қилсам уч талоқ эрурсан ва яна айттики, ман шу бугун намозни ўтамасам уч талоқ эрурсан. Яна айттики, бугун сан бирла қўшулмасам уч талоқ эрурсан. Эмди на қилса хотуни уч талоқ бўлмағай? Ҳазрати Имоми Аъзам айттиларки, шу бугун аср намозини ўтасун, сўнгра хотуни ила қўшулиб, яна шомдан кейин ғусл қилсун, сўнгра шом ила хуфтонни ўтасун! Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, бир кишининг хотуни нардабон узра эрди. Ул киши айттики, нардабондан тушсанг ҳам талоқсан, чиқсанг ҳам талоқсан. Эмди ҳийласи надур? Имоми Аъзам айттиларки,

хотунни нардабон бирла кўтариб ерга қўйулсун. Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, бир кишини хотуни қўлида коса бирла сув бўлғонда ул киши айттижи, сувни ичсанг ҳам талоқсан, тўксанг ҳам талоқсан ёки сувни бир кишига берсанг ҳам талоқсан, ёки сувни ерга қўйсанг ҳам талоқсан. Эмди на қилса хотуни талоқ бўлмағай? Имоми Аъзам айттиларки, коса ичра шахта ёки латта қўйулса сувни шимиб қурутур сўнгра талоқ бўлмағай. Яна савол қилиндики, бир кимарса юмurtқа емағайман, деб онт ичти, сўнгра яна онт ёд қилдики, бу одам енгининг ичидаги нимарсани егайман, ҳолбуки ани енгидаги юмurtқа эрди. Эмди на қилур? Ҳазрати Имоми Аъзам айттиларки, ўшал юмurtқани бир кўрк товукқа бостурғай, токи ул юмurtқа жўжа бўлиб чиқғай, сўнгра бироз улғайғай, сўнгра ул жўжани пишириб егай. Бир хотун икки бола туғди. Бу икки болани орқаси бир-бирига ёпишқон, қўшалоқ эрдилар. Анинг бири ўлди. Куфа уламолари, — ҳар икковини кўмсун, — дедилар. Аммо Имоми Аъзам айттиларки, ўлганини туфроққа кўмсун, тириги анинг устида турсун токи ажрағай. Ҳазрати Имоми Аъзам деганларини қилдилар. Охир бир кун тириги ажралди ва қанча муддат умр кўрди ва анга Ғуломи Имоми Аъзам деб ном қўюлди. Бир кун Имоми Аъзам Мадинаи Мунавварада Ҳазрати Алийнинг набиралари Муҳаммад бин Ҳасан разияллоҳу анҳу ила ҳамсуҳбат бўлдилар. Муҳаммад ибн Ҳасан айттиларки, бобом алайҳиссалом ҳадислариға қиёс ила мухолафат қиладурғон санму эурсан? Имоми Аъзам айттилар, «Аъзу биллоҳи мин золика», яъни бу юсушлиқ ишлардан Аллоҳға паноҳ элтарман. Марҳамат қилиб бироз ўлтурғайсиз, зероки сизнинг ҳурматингиз бобонгиз алайҳи афзалу-с-салавот ва-с-салом ҳурматларидекдур. Муҳаммад ибн Ҳасан ўлтурдилар. Имоми Аъзам таъзим ила турдилар. Муҳаммад ибн Ҳасан айттиларки, эр заифроқму ёки хотун? Имоми Аъзам айттилар, хотун заифроқтурур. Яна сўрдиларки, хотунни саҳму ҳиссаси қанчатурур? Имоми Аъзам жавоб бердиларки, эркак саҳмининг ярмидур. Шу аснода Имоми Аъзам арз қилдилар: — Агар қиёс ила ҳукм қилсам эрди, хотун саҳмини ортуқ дер эдим. Яна Муҳаммад ибн Ҳасан сўрдиларки, намоз афзалму ёки рўза афзалму? Имоми Аъзам жавоб бердиларки, намоз афзалдур. Бу аснода ҳам Имоми Аъзам айттиларки, агар

қиёс ила фатво берсам эрди, ҳайз кўрган хотунга на-
моз қазосини буюриб рўза қазосини буюрмас эрдим.
Яна Муҳаммад ибн Ҳасан сўрдиларки, сийдик нажас-
му ёки маний? Имоми Аъзам айттиларки, сийдик нажас-
турур. Бу аснода ҳам арз қилдиларки, қиёс ила иш
тутмак мазҳабим бўлса эрди, сийгон кишига гусл бую-
риб яъни гусл вожиб деб маний кўрган, яъни ихтило-
ми бўлгон кишига, гусл вожиб демас эрдим. Мундоғ
демакдан, Худо сақлағай, зероки, ман жону дил ила
ҳадиси набавийга ҳизмат қилурман. Сўнгра Ҳазрат
Муҳаммад ибн Ҳасан ерларидан туриб Имоми Аъзам
юзларидан ўптилар. Куфага бир мусофир келдики,
анинг хотуни ниҳоят даражада чиройлик эрди. Анга бир
Куфалик йигит ошиқ бўлиб, бу манинг хотинимтурур
деб даъво қилди ва мусофирни андан манъ қилди. Бе-
чора мусофир никоҳ исботидан ожиз қолиб сўнгра бу
масалани Имоми Аъзамга арз қилди. Имоми Аъзам ва
ибн Абу Лайло ва бошқа қанча уламолар ила мусо-
фирнинг қушхонасига бордилар. Ҳолбуки мусофирнинг
неча адад итлари бор эрди. Бояги чиройлик хотун ила
бошқа неча хотунларни мусофир қушхонасига кирмак
учун буюрдилар. Ҳар хотун кирмакчи бўлганида итлар
ав-ав қилиб кирғали қўймадилар. Магар ўшал чирой-
лик хотун кирганда итлар думларини қимирлатиб ат-
рофидан ўйнаб айланишиб ошно ва тутушлуқ изҳорин
қилдилар. Имоми Аъзам айттиларки, эмди ҳақ зоҳир
бўлди. Чиройлик хотун ҳам иқрор бўлдики, ман ҳам бу
мусофирнинг хотини турурман. Ҳазрати Имоми Аъзам
раҳматуллоҳу алайҳиға Хубайра бир кумуш кўрсатти,
анга ёзилғондурки, Ато ибн Абдуллоҳ бин Хубайра эди.
Афсуски, мунӣ ўзумға муҳр қилолмағайман, зероки, ан-
га бошқа кишининг исми ёзиғлиғтурур ва ани ўзгар-
турмак ҳам мушқилтурур. Имоми Аъзам айттилар: —
бир ёни «мим», яна бирини «нун» қилинса ато ман ин-
дал-лоҳи бўлур, амир Заҳҳок Марвазий черики бирла
Куфага кирди, ҳамма эркакларни ўлумға буюрди. Ҳаз-
рати Имоми Аъзам эшитиб бир кўнглак ва бир ридо
бирла Марвазий олдиға келдилар, айттиларки, қаю са-
баб бирла ҳамма эркакларни ўлумға буюрибдурсиз.
Марвазий айтти, зероки муртад бўлмишлар. Имоми
Аъзам айттиларки, эркакларни динлари илгари бошқа
бўлиб сўнгра шул динларға кирдиларму ёки динлари
илгаридан шул дин эрдиму? Марвазий айтти: — Яна

қайтадан гапуринг, на дерсиз? Имоми Аъзам бу сўзни ёндуруб сўзладилар. Сўнгра Марвазий биз хато қилиб эрканмиз деб буюрдик, чериклар қиличларини ғилофга солғайлар. Қуфр эркаклари Имоми Аъзам ҳазратларининг шул сўзлари бирла ўлумдан қутулдилар. Бир жамоаи даҳрийлар Ҳазрати Имоми Аъзамни ўлдирмоқчи бўлдилар. Имоми Аъзам айттиларки, сизлардан бир масала сўрағайман. Сўнгра ҳар на хоҳлаганларингни қилғайсизлар. Имоми Аъзам айттиларки, бир кемани ичи тўла мол бўлса ва денгиз тўлқунлиқ бўлса, кемачи бўлмаса, андоғ кема дарёдан нажот топиб яна бир тарафқа кетса бўлурму? Даҳрийлар айттилар: — Мумкин эмасдур, балки мушкултурур. Сўнгра Имоми Аъзам айттиларки, бу дунёнинг борлиқи атрофу аҳволнинг ўзгарилмоқлари ила аъмол бирла афъоларни тағйиру табдиллари ила ва ишларни гуногунлиги ва махлуқотни буқаламунлиги бир сонинъ ҳақимсиз ва мудаббир олимсиз бўлурму? Даҳрийлар ҳаммаси тавба қилиб яроғларини ғилофга солдилар ва Тангри таолони биру борлигига иймон келтурдилар. Бир муҳаддис олимни Ҳазрати Имоми Аъзамга ҳуши йўқ эрди, баъзи сўзлар ҳам дер эрди. Бир кун бир ҳодисага гирифтор бўлдики, Имоми Аъзамдан бошқа фақиҳ андан ихлос қилолмас эрди. Ҳодиса шулки, муҳаддис хотунига айттики, агар бу кеча сан мандан талоқ савол қилсанг ва ман талоқ қилмасам, сан талоқтурурсан. Хотини муҳаддисга айти: — Агар ман бу кеча сиздан талоқ савол қилмасам қулум озод бўлсун. Имоми Аъзам хотунга айттиларки, сан муҳаддисдан талоқ талаб қилғил! Муҳаддисга айттиларки, сиз хотунга айтғайсизки, агар хоҳласанг талоқтурурсан. Алар андоғ қилдилар. Имоми Аъзам айттилар: — Боринглар, эмди сизларга ҳеч ташвиш йўқдур. Муҳаддисга айттилар: — Сиз тавба қилинг, илми фақх хизматчиларига ҳар нима деманг! Муҳаддис тавба қилиб ҳар намоздан сўнг хотуни бирла Имоми Аъзам ҳақларига дуойи хайр қилур эрдилар. Бир одамда бир кишининг минг тангаси бор эрди. Ани талаб қилиб эрди ул мункир бўлди. Пулдорга қасам келди, зероки, ялғуз гувоҳдан ўзга гувоҳи йўқ эрди. Ҳазрати Имоми Аъзамга арз қилди. Имоми Аъзам билдиларки, даъво си росттурур. Буюрдиларки, сан ўшал минг тангани бу ҳозир кишига ҳиба⁴⁵ қил! — Ҳўб, — деб ҳиба қилди. Гувоҳи ҳам бор эрди. Сўнгра Имоми Аъзам ул ҳозир ки-

шига буюрдиларки, эмди сан қарздор одамға ўшалъ минг тангани даъво қилғил, гувоҳ бирла ҳиба қилғувчиға айттиларки, ҳозир кишини қарздор одамда минг тангаси борлиғиға гувоҳлик беринглар! Андоғ қилдилар. Қози минг танга бермоқ учун ҳукм қилди. «Аллоҳума-рзуқно фиқҳа-л-Имоми»⁴⁶.

ҲИЛМ БИРЛА ТАМКИНЛАРИНИНГ БАЁНИ

Язид ибн Ҳорун айтибдурки, Имоми Аъзамдек ҳилмликроқ кишини кўрмабдурман. Имоми Аъзамни хоҳлағон нимарсалариға иқболлари буюк бўлғондек, тил сақламоқ, фазлу дину тақволари ниҳоятда буюк эрди. Бир кун бир одам рўбару бўлиб оғзиға келган сўкуш бирлан кўп сўкти. Ҳар носазо сўзларни аямасдан айтаберди. Ҳазрати Имоми Аъзам айттилар: — Тангри таоло Сизни мағфират қилсун, на эрсам ул билур. Абдураззоқ айтибдурки Имоми Аъзамдек ҳилмликроқ кишини кўргоним йўқтур, зероки бир кун Масжиду-л-ҳайфда Имоми Аъзам бирла ўлтуруб эрдук, атрофимизда одамлар ҳам кўп эрдилар. Бир Басралик бир масалани Имоми Аъзамдан савол қилди. Имоми Аъзам жавоб бердилар. Басралик эътироз қилиб айттики, бу жавобға Ҳасан хилоф қилғондур. Имоми Аъзам айттилар, Ҳасан хато қилибдур. Басралик ғавғо қилиб кўп ямон сўзу носазолар деди. Мардум ҳамма овоз чиқариб изҳори нафрат қилдилар. Имоми Аъзам бироз хомуш туриб айттиларки: Оре, Ҳасан хато қилғондур ва Ибн Масъуд ривоятларға савоб қилғондур. Имоми Аъзам деб эрканларки, манга ёмонлиқ қилғон кишиға асло ёмонлиқ қилғоним йўқтур. Ҳаргиз бирор кишиға лаънат деганим йўқтур ва бирор мусулмон ҳаққиға зулму фириб қилғоним йўқдур. Бир киши Имоми Аъзамға Имоми Саврийдан шикоят қилиб айттики, сиздан умидларини ҳосил қилиб туриб яна шиква қиладур. Имоми Аъзам айттиларки, Тангри таоло Саврийни раҳмат қилсун, зероки Имоми Саврий бир ғанимат буюк зот эрур. Ҳазрати Имоми Аъзамнинг бир қўшнилари бор эрди, ғолибан маст бўлиб Ҳазрати Имоми Аъзамға тегадурғон шеър ўқуб нағма қилур эрди. Бир кеча товуши чиқмади. Имоми Аъзам айттиларки, на учун қўшнимизнинг товуши чиқмайдур. Бир киши айтти, миршаб олиб бо-

риб қамаб қўюбдур. Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзам от миниб амирнинг олдиға бориб ани кўп таъзимини бажо келтуруб илтимос қилдиларки, бизни бир бечора косиб қўшнимиз қамалибдур, умидум шулки ани халоси учун амр қилғайлар. Амир икки кечадан буён обоқ бўлгонларни ҳаммасини Ҳазрати Имоми Аъзам ташрифи қадамлари учун озод қилди. Ҳазрати Имоми Аъзам яна от миниб ёнган ҳолда, орқаларидан халос бўлгон қўшнилари келиб айтибдики, Тангри таоло Сиз жанобга жазойи хайр берсун, ҳар қанча беадаблиқ қилгон бўлсам тавба қилдим. Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзамни мажлиси муқаддасларидин ажрамади. Охир бир яхши фақиҳ бўлди. Валид ибну-л-Қосим ва Исом айтибдурларки, ҳеч устод шогирдлариға Имоми Аъзамдек мушфиқу меҳрибон, ғамхору чорасоз эмасдур. Андоғки, агар бирор шогирдларининг юзиға паиша қўнса, анинг машаққати Имоми Аъзамға зоҳир бўлур эрди. Бир кун бир шогирдлари бироз баланд жойдан йиқилиб, войдод уриб фарёд қилиб эрди. Ани масжиддагилар эшитдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам хафа бўлиб жойларидан туриб яланг оёғ бориб ани бошида йиғлаб ўлтурдилар, айтдиларки, агар мумкин бўлса эрди, ани озорини ман олур эрдим. Ул шогирд тузалғунча эртаю кеч олдиға бордилар. Бир одам келиб айттики, тақсир, ман номингиздан хат ёзиб фалоний бойнинг олдиға олиб бордим, манга тўрт минг танга берди. Имоми Аъзам айтдилар: — Агар фойида кўрсангиз қилинг, ман ҳам хурсанд бўлсам керак. Ҳазрати Имоми Аъзам дарс айтиб тургон ҳолда бир киши келиб ҳар носазолар деб сўкти. Имоми Аъзам дарсга буюк машғулият кўрсатиб анинг сўкишиға илтифот ва аҳамият бермадилар ва сўзларини узмадилар. Ул ҳам сўкишини узмас эрди. Ҳатто шогирдларини ҳам анга гапурмоқдан манъ қилиб дарсларни тамом қилдилар. Дарсдан қутулгандин сўнг уйлариға жўнадилар. Ул киши ҳам орқалариға тушти токи эшикларига бордилар. Анда ул кишиға боқиб айтдиларки, мана бу манинг уйимдур. Агар дилингда яна ҳақорату сўкмакдин бўлса, тамом қилиб кет! Яна сан бирла боқий қолмасун! Ул киши уялди ва ҳайрон қолди. Ҳазрати Имоми Аъзам деб эрканларки, устодим Ҳаммод разияллоҳу анҳуни ҳар замондан сўнгра ота-онам ила дуо қиламан ва Тангри таолодан мағфират тилайман. Шунга ўхшаш ҳамма устодларимни дуо қилиб ис-

тиғфор қиламан. Устодим Ҳаммод уйлари тарафига аёғ узатканим йўқтур. Ҳолбуки устодим ҳазратларининг уйлари мани уйимдан етти кўча нари эрди. Ҳалифа Ҳорун ар-Рашид Имоми Абу Юсуфга айттики, устодингиз Абу Ҳанифа қандоғ киши эрди. Манга авсофу атворларидин сўзланг! Абу Юсуф айттилар:— Эй амиру-л-мўминин, манинг билғаним шулки, устодим Ҳазратлари Аллоҳу таоло ҳаром қилғон нимарсалардан қаттиғ қочар эрдилар ва кўп парҳезгор эрдилар. Шариати исломия аҳкомлари ҳақинда ҳаргиз билмасдан гапурмас эрдилар. Худоға тоат қилмоқни кўп суяр эрдилар, гуноҳ қилмас эрдилар. Аҳли дунёдин қочар эрдилар. Ҳамиша узун сукутлик ва хомуш эрдилар. Доимо андиша қилур эрдилар. Илмлари кўп эрди. Агар бирор масаладан сўрағонда, ул масалани билғон бўлсалар, кўп таҳқиқлар сўзлаб савоблигини исбот қилур эрдилар ва агар билмағон бўлсалар, ҳаққа қиёс қилур эрдилар ва тобиғи ҳақ бўлур эрдилар. Нафслари бирла динларини яхши сақлар эрдилар. Одамларға илмлари ва молларидан нисор қилиб бахшойишлик эрдилар. Ўзлари ғаний бўлиб ҳеч бир моллиқ кишиға майл қилмасдан ва ҳеч одамдан умидвор бўлмасдан тириклик қилиб тамадан кўп узоқ эрдилар ва ҳеч кишидан ғийбат қилмас эрдилар. Ва агар ҳар кимдан гапурсалар яхшилаб гапурур эрдилар. Қатъиян беҳуда сўз демакдан бедор эрдилар. Ҳорун ар-Рашид айтти:— Бу сифатлар солиҳийнлар ахлоқи ҳамидаларидур. Имом Маъофийи Мусалло айтибдурки, Имоми Аъзам ҳазратлариға ўн буюк писандида хислатлар жамъ бўлғон эрди. 1. Вараъ. 2. Сидқ. 3. Иффат. 4. Мадорату-н-нос. 5. Маваддати содиқа. 6. Иқбол ала мо янфаъ, яъни, мардум нафъиға юз қўймак. 7. Тулуъу-с-самт, яъни, кўп хомушлик. 8. Савоб сўзлик. 9. Ёмонлиқ қилғонға яхшилиқ қилмоқ. 10. Тамаъсизлик.

Агар Имоми Аъзамнинг бу ўн хислатларидин бири бошқа одамда топилса, қабиланинг бошлиғи ва ўз вақтининг сардори бўлур эрди. Ибн Намир айтибдурки, ғолибан Имоми Аъзам ҳазратлари шогирдлари Зуфар ва Довуд Тоий ва Қосим ибн Муъин ва ўзгалаб бирла мажлис қуриб бир масалани ўртаға ташлаб мукомила ва мунозара қилур эрдилар. Шул масала учун қаттиқ-қаттиқ сўзлаб овозлари кўп узоқға кетар эрди. Сўнгра Имоми Аъзам масалани ҳаллу изоҳи учун сўзлар эрдилар

Ҳазрати Имоми Аъзам сўзлағон вақтида ҳаммалари сукут қилиб эшитур эрдилар. Сўнгра ўшал масалани Ҳазрати Имоми Аъзам қилғон изоҳинча ёд олур эрдилар. Қачонки бу масала таҳқиқ топиб ҳифз бўлинса, бир бошқа масалани шундоғ қилур эрдилар, раҳматуллоҳи алайҳим ажмаъийн. Кошки шу янглиғ мунозара ва мукомилани Туркистон мударрислари ва талабалари ароларинда жорий бўлса эрди.

УЗ КАСБЛАРИДАН МАЪШИШ ҚИЛМОҚЛАРИНИНГ БАЁНИ

Ҳазрати Имоми Аъзамнинг Куфада катта дўконлари ва шериклари бўлиб савдогарлик қилур эрдилар. Савдогарликлари мўйна ва шолфурушлик эрди. Бу савдогарликларида кўп моҳир ва некбахт эрдилар, зероки, фойида кўп ҳосил бўлур эрди. Бинобарин таънага хоҳишлари йўқ ва таъма дардидан пок эрдилар. Муҳаррири ҳақир айтурки, шул замондаги мударрис бирла устодларига Имоми Аъзам Ҳазратларидек савдогарлик қилиб таъмадан пок бўлмак лозимдур. Баски талабаларга бир тангалик тадрис қилмасдан талабалар чўнтаklarини ҳоли қилмоқ муносиб эмасдур. Зероки, бу замонда талаба дарс билмоқ ва тәкрор қилмоқдан ҳам зиёдароқ танга топиб устодларни хурсанду бой этмак учун сарфи мусоъий қилурлар. Агар бир мунча шафқату меҳрибонлик устодлардан бўлиб яхши ўқитмак мурад бўлса эрди, икки тарафга ҳам кўп савоб бўлур эрди. Ҳасан бин Зиёд айтибдурки, устодим Ҳазрати Имоми Аъзам ҳеч бир халифа ва амирлардан ҳадя қабул қилмас эрдилар, шогирдлар нари турсун, балки шогирдларга ҳадя берур эрдилар. Бир кун Халифа Мансурдан ўттуз минг танга Имоми Аъзамга ҳадя келди. Имоми Аъзам неча бор айттиларки, эй Амиру-л-мўъминин! Ман Бағдодда бир ғарибдурман. Мани олдимга одамларни амонатлари кўпдур. Шу ўттуз минг тангани ва бу амонатларни байту-л-мол ичра қўймакни арзу ниёз қилурман. Мансур қабул қилиб ҳаммасини байту-л-мол ичра қўйди. Имоми Аъзим вафотларидан сўнгра амонатларни эгаларига берди. Имом Мусъаб айтибдурки, Мансур Имоми Аъзамга ўн минг танга маъхз берди. Имоми Аъзам мендин кенгаш сўрадилар-

ки, бу ўн минг тангани олмасак Амирнинг аччиғи келур ва агар олсак, анга тобиъ бўлгон бўлурмиз. Эмди қандоқ қилмоқ керак. Ман айтгим:— Амирға айтилдики, бу ўн минг танга кўп катта маблағдур. Маннинг олдимда тургондан хазинада турғони хўброқдур. Ҳар қачон даркор бўлса олурман деб арз қилсанг, андоғ қилиб ўн минг тангани яна Амирға ёндурдилар ва ҳар кенгашларини ман бирла қилмоқни ўзлариға лозим туттилар. Мансурнинг хотуни Мансур ила мухосама қилдики, нима сабабдан бошқа хотунға боруб манга адлу қасм қилмайси. Сўнгра айтти:— Биз икковнинг муфтимиз. Абу Ҳанифа билса керак. Мансур, хўб, деб ҳазрати имоми Аъзамни индади. Имоми Аъзам келдилар. Мансурнинг хотуни парда ичра эрди ва Мансур Имоми Аъзамдан сўрадики, бир эрға неча хотун олмак ҳалолдур? Имоми Аъзам айттилар:— Тўғри, ҳур хотундан тўрт, аммо чўри хотундан ҳар қанча олса ҳалолтурур. Мансур айтти:— Бирор одамға шу масаланинг хилофини сўзламак жойизму? Имоми Аъзам айттилар:— Жойиз эмасдур. Мансур пардаға боқиб айттики, ҳой хотуним, эшит! Сўнгра Имоми Аъзам айттилар:— Эй Амиру-л-мўми-нин! Тўрт хотун олмак адлу қасм қилгон кишиға ҳалолтурур. Ва илло бир хотун ҳалолтурур, зероки, Қуръони каримда бордурки «**Фа ин хифтум ан ла таъдилув фа воҳидатун**» яъни қўрқсангиз адл қилмасликдан ул вақт бир хотун бўлур. Эмди бизларға лозимдурки Қуръондан таълим олиб панду мавъизаларға амал қилғайми. Мансур хомуш бўлди. Сўнгра Имоми Аъзам чиқиб ўз манзиллариға жўнадилар. Мансурнинг хотуни Имоми Аъзам орқаларидан бир буюк ҳадя юборди. Имоми Аъзам ани унамай ёндурдилар, айттиларки, бизнинг мунозарамиз Мансур ила шаръиат фарройи-саломийа учун изҳори ҳақ эрди. Бир кишиға яхши кўринмак ва дунё талаби учун эмас эрди. Биз илму фикҳу фатво тўғрисида бир нима олмоқни яхши кўрмаймиз.

ЛИБОСЛАРИНИНГ БАЕНИ

Уғуллари Ҳаммод айтибдурки, отам Имоми Аъзам гўзал ҳайъат ва хушсуврат, чиройлик бўлиб ўз либослариға атр истеъмол қилиб ўзларини кўрмасдан илгари

хушбўйликлари ҳар кимга билинур эрди. Ниҳоятда зебо либос кияр эрдилар. Имом Абу Юсуф айтибдурларки, узун қора кулоҳ кияр эрдилар.

ҲИҚМАТУ ОДОБЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, икки дунёда уламолар Аллоҳу таолонинг валилари бўлмасалар, валию-л-лоҳ ким бўлур, уламодин ўзга валию-л-лоҳ бўлмас. Яна айтибдурларки, ҳарким катталикни вақтидан илгари тиласа, хору зор бўлиб умр ўткарур. Сухбати оғир киши фикҳни танумас ва фикҳ қадрини билмас ва фикҳ аҳли қадрининг тақдирини қилолмас. Яна айтибдурларки, ҳар кимни илм ҳарам ишлардан қайтармаса албатта расволардан бўлур. Ҳазрати Имоми Аъзам субҳдан сўнгра фатво ва масалаларга жавоб берур эрдилар. Бир киши айтти:— Бу каби вақтларда яхши сўз сўзламакдан бошқа сўз макруҳ эмасму? Имоми Аъзам айттилар:— Ҳалолу ҳаромдан сўзламак яхши сўзларнинг энг яхшиситурур. Мундин ҳам яхшироқ сўз яна булурмуки, биз ҳалол бирла ҳаромдан сўзлаб халқни маъсиятдан қўрқитиб эндирурмиз. Бир одам Ҳазрати Имоми Аъзамга бир катта кишидан хатти восита олиб келди. Шояд Имоми Аъзам шу восита иланга илм ўргатқайлар. Имоми Аъзам айттилар илм талаби учун бирор улуғ зотнинг восита хати даркор эмасдур. Зероки, Аллоҳу таоло уламолардин аҳду мийсоқ олғондурки, тўп-тўғри халққа илмни баён қилиб талаби таълим қилмоқ вазифалари бўлиб ёшурмасдан ўргатмоқлари лозимдур. Олим кишининг таълимига ва мударриснинг тадрисиға ҳаргиз шарту шароит керак эмасдур. Худо учун таълим аҳкомидин ва тадриси улуми ислом қилмоқ ҳар нечук олиму мударрисқа вожибдур, чунончи ибодат фақат Аллоҳу таоло учун вожиб бўлур. Таълиму тадрис ҳам ибодат кабидур. «Наъзузу биллоҳи мин байъи-д-дарси ва ширу-л-илми»⁴⁷.

Ҳазрати Имоми Аъзам баъзи кишиларга айтибдурларки, дин ишларини мандин бир киши ила сўзлағон вақтимда, юрғон ҳолимда ва ухлагонимда ва суянғонимда сўрмағайсиз, зероки, бу каби вақтлар хотири жамълик вақти эмасдур, балки ақл паришонлик чоғи-

дур. Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, ҳарким дунё учун илм ўрганса, илмнинг баракатидин маҳрум қолур ва яна илм кўнгулға қарор топмас ва голибан андан бирор киши баҳра ололмас ва ҳарким дин учун илм ўрганса, илмдан баракат топур ва илм дилиға жо бўлур ва илмдан ҳар қайси шогирд баҳра олур. Ҳазрати Имоми Аъзам Иброҳим ибн Адҳамға айлибдурларки, ё Иброҳим! Санинг насиба ва ризқинг ибодатдан улугдур. Эмди санга лозимдурки, илмни дилингда жо қилғайсен, зероки, илм ибодатни бошидур, илм ишларнинг қивоми ва низомидур. Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, киши ҳадис ўрганиб фикҳ ўрганмаса, даволарни йиғиб табиб келмагунча фойдасини билмаган кибитурур. Зероки, муҳаддис ҳам фақиҳ бўлмаса, ҳадиснинг даркорлик ерини билмайдур. Имоми Аъзам айтибдурларки, ўзунг учун гуноҳ йиғма ва меросхўринг учун мол йиғма! Бир кун ўгуллари Ҳаммод кўп кишиларға Имом бўлиб намоз ўтамоқ бўлди. Ҳазрати Имоми Аъзам қаттиқ ушлаб олиб бошқа кишини имом бўлғил дедилар. Ул одам имом бўлиб, намоз ўқилди. Сўнгра Ҳаммод айтти:— Эй ота! Мани уёлтурдингиз. Ҳазрати Имоми Аъзам айттилар:— Эй ўғлум! Балки сани уёлтурмоқдан сақладим, зероки, бир киши десаки Ҳаммоднинг ортида ўқуған намозни иъодат қилингла! Сўнгра бу ҳодиса китобларға ёзилиб ору номуси қиёматғача қолур эрди. Ҳоло андоғ уялиш санга йўқдур.

ҚОЗИЛИК БИРЛА МУТАВАЛЛИЙЛИКНИ УНАМАҒОНЛАРИ БАЕНИ

Рабий айтибдурки, Ироқнинг ҳокими Ибн Хубайра мани Имоми Аъзамни олиб келғали юборди. Бани Умийянинг энг охирғи хилофати замони эрди. Ман бориб олиб келдим. Ибн Хубайра Имоми Аъзамни Байту-л-молға хазиначи ва мутаввалий бўлмақларини ўтиниб эрди. Ибо қилиб унамадилар. Сўнгра аччиғидан неча қамчин урди. Ҳикояси шулки Хубайра Ироқда ҳоким эрди. Ироқда фитна пайдо бўлгондан сўнгра, уламо ва фуқароларни йиғиб ҳар қайсиларига лойиқ ўз амалларидин берди. Алар қабул қилдилар. Аммо Имоми Аъзам ҳазратларини Байту-л-молға нозиру мутаввалий қилмоқ бўлди.— Байту-л-молдан ҳар нарса чиқса, Имо-

ми Аъзам муҳру имзолари бирла чиқмоғи лозим бўлсун!— деди. Имоми Аъзам унамадилар. Ҳоқим:— Унамасангиз урурман,— деб онт ичти. Фуқаҳо ҳазратлари йиғилиб айттиларки, бизлар сизни хайрихоҳингиз ва биродарингиз эурумиз. Сизнинг ҳалокатингизни хоҳламағаймиз. Ҳаммамиз ҳам қабул қилгон амалларимизга рози эмасмиз, балки, кархан унармиз, сиз ҳам унағайсиз. Имоми Аъзам айттилар:— Ман ҳаргиз унамағайман, ҳоқим ҳар на қилса қилғай. Ман бу ишқа кирмағайман,— деб онт ичтилар. Сўнгра икки ҳафта қамаб бир неча кунгача неча қамчин урди. Сўнгра Ибн Хубайра хафа бўлиб Ҳазрати Имоми Аъзамга жавоб берди. Имоми Аъзам отларига миниб тўғри Маккаи мукарамага бориб турдилар, санаи ҳижрий юз ўттуз эрди. Мансурнинг хилофати замонида яна Куфага келдилар. Мансур Имоми Аъзам ҳазратларини кўп таъзиму икром қилди. Бир чўри бирла ун минг танга бермоқ бўлди. Ҳазрати Имоми Аъзам ибo қилиб унамадилар. Бир ривоятда бордурки, Ибн Хубайра Пайғамбар алайҳиссаломни тушида кўрди. Пайғамбар алайҳиссалом айттики, гуноҳсиз олим умматимни урмоқдан қўрқмайсанму? Сўнгра қўрқиб Имоми Аъзамни озод қилди. Ҳазрати Имоми Аъзам дебетурларки, онамнинг бу урулмоқимни англаб хафа бўлгани бу шаллоқ еганимдан ҳам манга ортиқча бўлди. Аҳмад ибн Ҳанбал Ҳазратлари Ҳазрати Имоми Аъзамни шаллоқ еганларига ачиниб раҳмлари келиб музокара қилур эрдилар. Имоми Аъзам бирла Мансур ораларида яна бу каби воқеалар бўлди. Ҳикояси шулки, Ибн Абу Лайло Куфада қози эрди, вафот топти. Мансур айтти:— Куфа адл қилғувчи қозидан холи қолди. Эмди уламолардан бирини илғаб қози қилмоқ керак. Абу Ҳанифа ва Мисъар ва Сурий ва Шарик бу тўрт уламони олиб келинсун!— деб буюрди. Хизматчи сарбозлар бориб ул тўрт уламони Куфадан чиқариб Бағдод йўлига солдилар. Суфён Сурий йўлдан қочти. Уч уламо қолдилар. Бизлар Бағдодга дохил бўлиб, Мансур ҳузурига кирдик. Мисъар аввалдан бориб ўзини телбаликга солиб Мансур ҳузуридин ҳайдалиб қутулди. Сўнгра Мансур Имоми Аъзамга,— Қози бўлинг!— деди. Имоми Аъзам:— Қозиликнинг уҳдасидан чиқолмасман,— дедилар. Мансур:— Қози қилурман,— деб онт ичти. Имоми Аъзам ҳам:— Қози бўлмасман,— деб онт ичтилар. Балки иккёвлари ҳам онт ичмаклари-

ни такрор қилдилар. Бу муомилада дарбон Рабиъ афанди такрор қилдилар. Имоми Аъзамға қараб айтти:— Кўрунгики, Амиру-л-мўъминин оит ичтилар, қозиликни қабул қилинг! Имоми Аъзам айттилар:— Амиру-л-мўъминин каффора қасам бермак учун мандин кўра бойроқтурур. Сўнгра Мансурнинг аччиғи келиб қамағони буюрди. Яна иккинчи кун чакриб қози бўлинг!— деб буюрди. Имоми Аъзам яна,— қозилик қилмағайман,— деб жавоб бердилар. Мансур:— Ёлғон айтурсиз,— деди. Имоми Аъзам айттилар:— Амиру-л-мўъминин! Андоғ бўлса, ёлғончи кишини шариат гарройи исломийа учун қози қилмоқ бир буюк ўлумтурур. Сизға лозимдурки, бу киби ишлардан қаттиқ парҳез қилғайсиз. Сўнгра Мансур яна қамағоли буюрди. Шарик жаноблариға:— Сиз қози бўлинг!— деди. Бу киби қабул қилиб қози бўлдилар. Муҳаррири фақир айтурки, бу замонда қозилик учун ҳар эллик боши ва бойларни кўриб илтимос қилмоқдан ва ақча сарф қилмоқдан парҳез қилмай кўп уламо номли кишиларнинг оғзини суйи оқиб талаб этмоқда ва улуг қиймат тўн кийиб, от миниб одамларни еридан туриб салом бермаклариға сарфи мусобий этмакдадурлар. Имоми Аъзам ҳазратлари бўлсалар ҳибсхона ичра ўлмакни ихтиёр қилиб, қозиликни ихтиёр қилмадилар раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан.

ҚИРОАТ ИЛМИНИ АХЗ ҚИЛҒОНЛАРИНИНГ БАЕНИ

Имоми Аъзам қироатни етти қурронинг бири Ҳазрати Имом Осимдан олғондурлар. Таҳқиқ сўз шулдурки, мундин бошқа душманлар тўқиғон сўзларға қулоқ солмоқ хатодур. Хулосаи Имоми Аъзам ҳазратларини қироатлари мутавотирот бўлиб қироати шозадан покдур, зероки қироатда устодлари Имом Осим Ҳазратларидур. Бу эса ҳар ҳанафийға тавотиран маълумдур.

ҲАДИС ИЛМИНИ АХЗ ҚИЛҒОНЛАРИ БАЕНИ

Тўрт минг аиммаи тобиъийн устозлардан ҳадис ахз қилғондурлар. Исроил ибн Юнус дебдурки, Абу Ҳанифа кўп яхши ёд қилғондур. Фиқҳни ҳадисға тўғрилаб кўп

таҳқиқ қилур ва ҳадисдаги фикҳни бошқалардан яхшироқ билур. Имом Абу Юсуф дебтурларки, ҳечким тафсири ҳадисқа ва аҳодисдан асрори фикҳия ва фикҳия нуқталарини топиб чиқаришқа устодим Ҳазрати Имоми Аъзамдан олимроқ йўқдур. Бу бобда бу кишидан донороқ кимарсани кўрмабдурман. Яна Имом Абу Юсуф дебтурларки, кўп масалаларга мухолафат қилдим. Сўнгра хўб фикр қилиб боқсам. Ҳазрати Имоми Аъзам кетган йўл охираатқа нажотлироқ бўлиб кўринди. Яна Имом Абу Юсуф дебтурларки, кўп бўлур эрдик ҳадисдан баҳсу мунозара қилур эрдук. Аммо Имоми Аъзам Ҳазратларини ҳадиси саҳиҳда ўзумдан донороқ топар эрдим. Ҳар масаладаким Имоми Аъзамнинг сўзлари содир бўлса, ул қавл Куфа уламози ораларида доир бўлур эрди. Ман ҳам уламо қаторида шул қавлни бирор ҳадис ёки бирор асар тақвия қилурмукин деб ахтарур эрдим. Кўп бўлур эрдик, бир қавлларига икки, балки уч ҳадис топар эрдим. Бир кунни Ҳазрати Имоми Аъзам Аъмаш ҳазратлари олдида эрдилар. Имоми Аъмашдан одамлар бир неча масалани сўрдилар. Имоми Аъмаш Имоми Аъзам тарафларига қараб:— На дерсиз?— дедилар. Имоми Аъзам тўғри, яхши жавоблар бердилар. Имом Аъмаш айтдилар:— Ё Абу Ҳанифа! Бу жавобларни на ердан топтингиз? Имоми Аъзам айтдилар:— Ўзингиздин ривоят қилгон ҳадислардан топтим. Сўнгра кўп ҳадисларни Имом Аъмаш тариқларига мувофиқ баён қилдилар. Сўнгра Аъмаш айтдилар:— Боракаллоҳ фика, ман қирқ кунда ривоят таҳдис қилгон ҳадисларни сиз бир соатда баён қилдингиз. Бу ҳадисларга бу киби амал қилгонингизни гумон қилмаб эрдим. Сўнгра фуқоҳоларга боқиб айтдиларки, сизлар табибтурурсизлар. Бизлар сайд қилғувчи муҳаддислар эруرمىз, аммо Абу Ҳанифа ҳам табиб ҳам сайёдтурурки, сўз кўп эрди қисқа қилдим.

ВАФОТЛАРИ САБАБИНИНГ БАЕНИ

Мансур:— Қози бўлинг,— деди. Имоми Аъзам унамадиларки, ислом шаҳрига қозийи калон бўлмоқнинг уҳдасидин чиқаолмағайман. Мансур ҳибс қилди. Бир киши юбордики, агар қамондан қутулмоқни яхши кўрса, қозийи калонликни қилғай. Имоми Аъзам унамади-

лар, модомики, унамас эрдилар. Мансур қаттиқ азоб бермакни оширур эрди, ҳаттоки ҳар кунни чиқариб ўн қамчин урдирур эрди ва бозорлардан сазойи қилиб айлантирур эрди. Бора-бора емакларини сиқа берди. Хулоса ўн кунгача азоб бермак тараққийда эрди. Сўнгра Имоми Аъзам Тангри таолога ёлбориб дуо қилдилар, кўп йиғладилар. Беш кун шу дуо ва муножатдин сўнгра вафот топдилар. Қачонки ўлмакларини билдилар, саждага бош қўйдилар. Саждада муборак руҳлари бадани шарифларидин чиқиб аъло илийнга парвоз қилди. Бир жамоа ривоят қилибдурларки, Мансур бир пиёлага шароб солиб Имоми Аъзам жаноблариға сўнди. Имоми Аъзам билдиларки, анда оғу бордур. Ичмакдан чекилдилар. Айттиларки, билиб туриб ўз нафсимни ҳалокиға иёна қилмасман. Мансур зўр бирла йиқитиб оғзилариға қўйдурди. Заҳар ичиға кетиб Мансури мақхур олдида оламдин ўттилар. Муҳаррири фақир айтур, жўрунг халифаларимиз зулму жафосинингким, уламоий уммат ҳаққи шудурму? Бинобарин ислом давлати инқирозға ўгради. Эмди Аллоҳу таоло ўз лутфи бирла ислоҳ қилсун! Баъзилар айтибдурларки, қозиликни унамағонлиқ мунча қаттиқ азоб бериб ўлдурмакға сабаб бўлмаса керак. Бир бошқа сабаб бордур. Сабаб шулки, Имоми Аъзам Ҳазратларини баъзи душманлар Мансури мақхурға айттики, Абу Ҳанифанинг молу давлати кўпдур, обрўйи эътибори одатдан ташқари ҳаммаға писанду аржуманддур. Басранинг ташида Иброҳим Абдуллоҳ ибн Ҳасан ибн Али разияллоҳу таоло анҳу бордур. Абу Ҳанифа ўшал Сағйид Иброҳимни халифа бўлмаки учун ҳамиша сайъ эгмакдадур. Мансури мақхур ва халифайи марғуб бу дағдагани англаб қўрқти. Имоми Аъзам ҳазратларини ўлдурмоқ хаёлиға тушти. Бағдодға чақирди. Бирдан ўлумлариға жасорат қилмасдан қозиликка буюрди. Мансури мақхурға Имоми Аъзамни қозилик қилмасликлари маълум эрди. Ани баҳона қилиб ўлдирмоқ бўлди. Анинг учун ҳарна қилса қилди.

ВАФОТЛАРИ ТАРИХИНИНГ БАЕНИ

Уламолар иттифоқ қилибдурларки, Ҳазрати Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи 150 ҳижрийда 70 йил умр кўруб оламдан ўттилар, зероки, таваллудлари 80 ҳиж-

рийда эрди. Бу аснода Имом Молик ва Имом Шофиъий ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ҳазратлари тарихлари ёзмоқни муносиб кўрдим. Баёни шулки Имом Молик 90 ҳижрийда туғулиб 89 йил тириклик қилиб 179 ҳижрийда вафот топдилар. Имом Шофиъий 150 ҳижрийда туғилиб 54 йил тириклик қилиб 204 ҳижрийда вафот топдилар. Имом Аҳмад ибн Ҳанбал 164 ҳижрийда туғилиб 77 йил тириклик қилиб 241 ҳижрийда оламдин ўтдилар.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ТАЖХИЗЛАРИНИНГ БАЕНИ

Қачонки Имоми Аъзам оламдан ўтдилар, беш кишини ҳибсхонадан юводурғон ерга келтурдилар. Бағдод қозиси Ҳасан ибн Аммора ювди. Абу Рижо Абдуллоҳ бин Воҳид ал-Ҳиравий сув қуйди. Ҳасан ибн Аммора ювмакдан фориг бўлгач, Имоми Аъзамнинг муборак жасадлариға боқиб дедик, сани Тангри таоло раҳмат қилғайки, ўтгуз йил ифтор қилмадинг, қирқ йил кечалари ухламасдан ибодат қилдинг. Бизлар ичра ҳаммамиздан фақиҳроқ, обидроқ, зоҳидроқ ҳисоли ҳамидаларға жомиъроқ эрдинг. Яхшиликлар ва суннат илақабрға кетадурсан ва сандин кейин қолғонлар ҳам санга тобиъ бўлурлар. Ювуб бўлмасдан Бағдод халқидан кўп одам йиғилдики, ҳисобини Аллоҳу таолодан ўзга билмас эрди. Гўёки малонкалар одамларни чақирдилар. Хулоса: Намози жанозаларини ўтамакға сонсиз халойиқ йиғилди. Баъзилар эллик минг киши мўлжал қилдилар ва баъзи андин ошукроқ. Қиёс қилдилар салоти жанозаларини олти бор қайта-қайта иъода қилиниб ўқулди. Энг охириға намози жаноза ўтамак ўғуллари Ҳаммод келиши бирла эрди. Одамнинг кўплигидан намози дигар сўнгигача дафн қилмоқ муяссар бўлмади. Йигирма кунгача одамлар тўда-тўда қабри шарифлари узра намози жаноза ўтадилар. Ҳазрати Имоми Аъзам васият қилиб эрканларки, мани Ҳайзурон қабрларининг кун чиқиш тарафиға қўюлғай, зероки ери пок бўлиб мағсуба эмасдур. Ҳар шаҳардан катта уламолар ва мужтаҳидлар вафотларини эшитиб афсус қилиб баъзилари айтдиларки, оламдан бир катта илм дарёси кетти ва баъзилари айтдиларки, илмнинг равшан нури Куфадан ўчти. Эмди Ироқ аҳли ҳаргиз бу киби нурни кўзлари кўролмағай. Жаноби Амир Султон Абу Саъид

ал-Мустанвий ал-Хоразмий Ҳазрати Имоми Аъзам қабри шарифлари узра кўп муддатдан сўнг бир катта тумбаз бино қилдилар ва яна муборак қабрларининг бир ёнига бир яхши мадраса ҳам бино қилдилар. «Жазоуху-л-лоҳи ҳайрон»⁴⁸.

ФАВТЛАРИДАН СЎНГ ҲОТИФДАН ЭШИТИЛГОН СУЗЛАР БАЕНИ

Мустажабу-д-даъво⁴⁹ жаноби Сидақату-л-Мағобирий дебтурларки ўзум кечалар қабристонда эрдим. Имоми Аъзам Ҳазратларини қабрга дафн қилгондан сўнгу кеча пайдарпай таъсирлик шеърни ҳазин овоз бирла эшиттим, аммо ҳечким кўрунмас эрди, шеър будур:— «Заҳаба-л-фиқҳу фало фиқҳа лакум фаттафу-л-ллоҳа ва жуну халафо мота Нуъмону фа ман зо-л-лазий йухйия-л-лайла изо мо сижафо».

Таржимаси будур: Фиқҳ кетти эмди, сизга фиқҳ йўқ. Ёлбориб Тангрига бўлгайсиз халаф. Улди Нуъмон ул фақиҳи муттақий. Тиргузарди кечани вақти сажаф. Баъзилар дебтурларки, Ҳазрати Имоми Аъзам оламдан ўтган кечаси жинлар жамоалари кўп йиғладилар, ҳатто, доқоридаги шеър ҳасратомуз овоз бирла эшитилур эрди. Кўп кишилар эшиттилар. Аммо ҳечким кўринмас эрди. Балки кўп йиғининг товуши яхши таъсир бирла маълум бўлур эрди фақат.

ҚУРУЛГОН ТУШЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам Аллоҳу таолони тўқсон тўққуз бор кўрдилар ва орзу қилдиларки, агар юз навбат кўрсам сўрар эрдимки, Худовандо, халойиқ нима ила азобдан нажот топарлар. Сўнгра Аллоҳу Таолони кўрдилар⁵⁰. Савол қилиб жавоб топтилар. Азҳар ибн Қайсон дебтурларки, Расул саллаллоҳу алайҳи ва салламни тушумда кўрдумки Абу Бакр ила Умар разияллоҳу анҳумо орқаларида эрдилар, икковлариға айттимки, Расулаллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламдин бир нарса сўрасам бўлурму? Айттилар:— Оҳиста сўрағил! Сўнгра Пайғамбар алайҳиссаломдан сўрдумки, Абу Ҳанифаниннг илми нечукдур? Айттиларки, Абу Ҳанифа-

нинг илми Хиэр алайҳиссалом илмидан очилгандур.— Яна Азҳар дебтурки, тушумда кўрдумки бирин-бирин осмондан уч юлдуз тушти, кўрдимки, бири Абу Ҳанифа, иккинчиси Мисъар, учинчиси Суфён Сурийтурур. Бу тушумни Муҳаммад бин Муқотил жаноблариға айттим, йиғлаб дедиларки, уламо ернинг юлдузитурурлар. Фазл бин Ҳолид жаноблари дебтурларки, Набий алайҳиссаломни тушумда кўриб сўрдимки, ё Расулulloҳ! Абу Ҳанифа илмиға на дерсиз? Айттилар: Абу Ҳанифа илми андоғ илмтурурки, халқу-л-лаҳ анга муҳтож эрур ва ҳар уммат андин баҳра элтур. Мусидид Абдурахмон Басрий дебтурки Маккаи Мукаррамада рукн ила мақом орасида субҳдан илгари уйқуда эрдим. Расул алайҳиссаломни тушумда кўруб андин сўрдимки, ё Расулulloҳ! Куфадаги Нуъмон ибн Собит қандоғ кишитурур, илмидан ахз қилсам бўлурму? Расул алайҳиссалом айттиларки, ул кўп яхши кишитурур, илмидин ахз эт ва илми ила амал қил!

Мусидид дебтурки, уйқудин кўпуб Аллоҳу таолоға истиғфор қилдим, чунки, Нуъмон ибн Собитни кўрар эрдим, илгари мандин содир бўлгон ҳарна носазоларға тавба қилдим. Ал-устод Абу Жаъфар ал-Қоиний Шофиъий дебтурки, тушумда Расул саллаллоҳу алайҳи ва салламни кўриб сўрдимки аиммаи киром ихтилофлари нечукдур? Айттилар:— Ҳар қайсиси азвал ижтиҳодида мусиб, яъни савобни топқондурлар. Айттим:— Ё Расулulloҳ! Абу Ҳанифа айтурки, икки мужтаҳид ҳам мусибтурурлар, ҳолбуки ҳақ бирдур. Ба Шофиъий айтурки, икки мужтаҳиднинг бири мусиб, яна бири мухтиъ, яъни хато қилғувчи. Лекин хатоси афв бўлур. Расул алайҳиссалом айттиларки, икковларини ҳам сўзлари ҳақдурур, маънан икковларининг сўзлари бир-бирига яқин, лафзан икки сўз, бир-бирига мухолиф кўринур. Айттим:— Ахз қилмоққа қаю бирларининг мазҳаблари авлотурур? Расул алайҳиссалом айттиларки, икки мазҳаб ҳам ҳақлигида баробардур. Баъзи Ҳанбалий аиммалари Набий алайҳиссаломни тушида кўриб айттиларки, ё Расулulloҳ! Мазҳаблардан баён қилғайлар. Айттилар:— Мазҳаблар тўрттуғур. Абу Ҳанифа, Шофиъий ва Аҳмад ва Молик.

Муҳаррири фақир айтурки, сўз кўп эрди ҳосилини таржима қилдук, зероки, бизнинг расмий туркистонийларимиз андак хўшиборат қийин сўзға тушунмаслар.

Бизнинг ғаразимиз ҳамма эру хотунларга Ҳазрати Имоми Аъзамнинг ҳамиди хислатларини билдириб ихлосларини кашш қилмоқдур. Бинобарин, ўз содда шева-мизда ёзилди. Оре, кўп арабий ва форсий иборатлар зийнаторойи калом бўлдики, гўё булар ўзбекча қаторида бўлиб худ ўзбек тили бўлгондур.

ИЛМ ХОТИМАСИНИНГ ШАРОФАТИ ВА ФАРЗИЙЯТИДА

Ҳазрати Имоми Аъзамнинг мундоғ улуғлуқлари илмнинг шарофатидантурур. Керакки аҳли ислом авлоди ота-оналарининг ҳиммату ғайрати диниялари соясида ҳамма улуми исломийяни фурсат ўткармасдан ўқуб билганлар, токи исломни барқарорлиқига сабаби ягона ва аҳком ижросига ходими фарзона бўлғайлар ва ўзлари ҳам иззат камолида тириклик қилғайлар. Зероки илм ўз аҳлини кўп азиз қилур, ҳатто подшоҳлардан ҳам улуғроқ қилиб чароғи олам ва муқтадойи бани Одам этар. Подшоҳлар халқу-л-лоҳға ҳукму фармон қилурлар, аммо уламолар подшоҳларга ижрои аҳком ва фармони вожибу-л-изъон қилурлар. Абул Асвад ҳазратлари айтибдурларки, ҳеч бир нимарса илмдан азиз эмасдур. Қуръони мажидда бордурки «Атиъув-л-Лоҳа ва атиъув-р-Расула ва улия-л-амр манкум». «Улию-л-амр» дан мурод уламотурурлар, яъни:— Итоат қилинғлар Тангри таолоға ва анинг пайғамбарига ва уламоға. Илм ўз аҳлиға беазл подшоҳликдур. Эмди илмнинг динға кераклик миқдорини ўрганмак фарзи айнтурур ва андин ортуқ миқдорини бошқаларнинг манфаати учун ўрганмак фарзи кифоядур. Қалб илми ила фикҳға мутабаҳҳир ва фагво берувчи бўлмак маҳбубдур. Аммо фол илми ва рамл ва сехр киби илмларни ўрганмак ҳаромдур. Ҳамма илмлардан фикҳ илми яхшироқдур. Зероки фикҳ илми ҳамма илм сори йўл-бошчидур.

«Аллоҳумма арзуқно улума-д-дини би ҳурмати хотами-л-мурсалина саллаллоҳу таоло алайҳи ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва уламои умматиҳи ажмаъина мо-таъоқаб-з-заину ва-л-яқину ал-ҳамду ли-л-лоҳи раб-би-н-носи»⁵¹.

ИЗОҲЛАР

1. «Латифе»даги «е» ишорат қўшимчасидир, яъни «латифе», «ул латиф» иборасига тенгдир. «Латиф»нинг ўзи асмойи ҳусно [Ҳақ таолонинг 99 исмидан] бири бўлиб, лутфли деган маънодадир.
2. *Зулумот* — «зулмат» [қоронғилик]нинг кўплиги.
3. *Ғарро* — равшан.
4. *Фалоҳ* — Ҳақ таоло паноҳи.
5. *Аҳодис* — «Ҳадис»нинг кўплиги.
6. *Ибқо* — боқий қилич.
7. *Маориб* — «маърат» [ҳожат]нинг кўплиги.
8. *Меҳрфом* — шухратдан киноя [бу изоҳ китобнинг ўзида берилган].
9. *Раҳмоти субҳон* — Ҳақ раҳматлари [бу изоҳ ҳам китобнинг ўзида бор].
10. Китоб номининг мазмуни:— Эзгу ахшиликлар.
11. Китоб номининг мазмуни: Кўзларга нур бағишлаш шарҳидан сайланмадур.
12. Китоб номининг мазмуни: Имоми Аъзамнинг эзгу хислатлари ҳақида мустаҳкам сўз.
13. *Муниф* — юқори даражали.
14. *Тазкор* — эслаш, ёдгор.
15. Арабча матннинг мазмуни: Ишимни абадий тирик турғучининг ҳукмига топширдим. У ҳақиқатдан ҳам бир жондорнинг эгаси ва ҳар бир нарсанинг яратқучисидир. Аллоҳ ўз яратганининг энг яхшиси саййидимиз ва мададкоримиз Муҳаммадга раҳмат ёғдирсин. Унинг насли, саҳобийлари, уммати олимлари ва уларнинг издошларига зикрлар зикр қилган ва унинг неъмату карамидан гофиллар зикр қилолмаган доний раҳматлар бўлсин!
16. «*Лақаб*» эмис «куйи» бўлиши керак эди.
17. Дуонинг мазмуни: Е Аллоҳ, пайғамбарлар ва олимларни дўст тутишда бизни сабий қил!
18. *Аъло иллийн* — жаннатнинг энг юқориси.
19. Дуонинг мазмуни: Е Аллоҳ, Ҳабибнинг алайҳи-с-салом даражаси ва ушбу имом фиқҳи ҳаққи бизни ислом аҳқомига омил [амал эткучи] қилгил ва аҳқом жузъларига олиму ходим қилгил!
20. Дуонинг мазмуни: Аллоҳ уни чексиз раҳмати билан ёрла-

қасин. Бизни Аллоҳ унинг илмларини эгаллашга муяссар қилсин!
Омин.

21. Арабчасини бермадик.

22. Қуръоннинг тавба сурасини юзинчи оятидан. Оятнинг тўлиқ таржимасини Алоуддин Мансур шундай берган: Муҳожир ва ансорларнинг биринчилари пешқадамлари ва уларга чиройли амаллар билан эргашган зотлар — улардан Аллоҳ рози бўлди ва улар ҳам ундан рози бўлдилар. Яна Аллоҳ улар учун остидан дарёлар оқиб турадиган, улар абадий қолдирган жаннатларни тайёрлаб қўйди. Мана шу буюк бахтдир.

23. Дуонинг мазмуни: Ҳаммасига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин. Улар ҳақиқатда ислом аҳлининг устози ва дин қўриқчиси эдилар.

24. *Аимма* — «имом»нинг кўплиги.

25. *Ҳикам* — «ҳикмат»нинг кўплиги.

26. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, бизни унинг фикҳи ва ўзга илмларидан баҳраманд қилгил!

27. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, қаддимизни собит қилгил ва бизни имомимизга муҳиббу мухлис қилгил! У ҳақиқатдан ҳам ба-рака булоғи ва саодат хазинасидир. Омину омин.

28. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, бизга унинг изидан бориши-мизни доимий қил ва бизни унинг издошлари жумласида сақла!

29. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, исломни абадий қил ва аҳ-комини ривожлантир!

30. *Мабний алайҳ* — асос бўлмиш.

31. *Муназаҳ* — пок.

32. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, бизни имтиёз аҳли қил!

33. Яъни: *Набий* [Муҳаммад] саллаллоҳу алайҳи ва саллам **деди.**

34. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, унинг қолдирган ҳайрли иш-ларини ёритгил ва унинг асарини Ҳабибнинг алайҳи-с-салом мар-табасида сақлагил!

35. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, унинг илмидан бизга файё-бергил!

36. Қамар сурасининг 46-ояти: «балки уларга [мангу азоб учун] ваъда қилинган вақт [қиёмат] соатидир. У соат янада ба-лолик, янада аччиқдир [Алоуддин Мансур таржимаси].

37. Нур сурасининг 27-ояти: Мана Аллоҳ бизларга марҳамат кўргузди ва бизларни самумдан [яъни баданларни илма-тешик қилиб юборадиган дўзахий шамолдан] сақлади [Алоуддин Ман-сур таржимаси].

38. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, бизга фойдали илм ва ўткир фаҳм ато қил!

39. Қуръоннинг 99-нчи Залзала сураси.

40. Иброҳим сурасининг 42-оятидан: Аллоҳ золим кимсалар-нинг қилаётган амалидан ғофил деб ўйламанг! [Алоуддин Ман-сур таржимаси].

41. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, мусулмонларнинг имоми ҳақ-қи бизни тақводор қилгил!

43. Талоқ қилинган хотуннинг ўзга эрга тегишидан олдин кечи-риши керак бўлган муддат. Бу муддат уч ойдан иборат.

44. Ўзга манбаларда Осаф ибн Барие Сулаймоннинг вазирӣ деб кўрсатилади.

45. *Хиба* — тортиқ, соғға.

46. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, бизни Имом фикҳидан баҳраманд қилғил!
47. Дуонинг маъноси: Аллоҳ дарсфурушлик ва илм харид қилишдан бизни сақласин!
48. Дуонинг мазмуни: Аллоҳ унга эзгу мукофот берсин!
49. *Мустажобу-д-даъво* — дуоסי қабул бўладиган киши.
50. Бу маълумот таҳқиққа муҳтож.
51. Дуонинг мазмуни: Ё Аллоҳ, пайгамбарлар ҳотамининг [Аллоҳ уни, наслини, асҳобини, уммати олимларини барчасини раҳмат қилсин] ҳурмати дин илмларидан баҳраманд қилғил! Инсонларнинг рабби Аллоҳга шукр.

МУНДАРИЖА

Ҳазрати пайғамбар алайҳис-с-саломнинг Имом Абу Ҳанифа ҳазратлари учун қилган башорати мўъжиза самараларининг баёни	5
Ҳазрати Имоми Аъзамга тобиъ бўлмоқнинг шарофати баёнида	7
Ҳазрати Али каррама-л-лоҳу ваҗҳаҳу қилган дуоларининг баракоти баёнида	8
Ихлос ила уламои изомдан сўзламакни яхшилигининг баёни	10
Ҳазрати Имоми Аъзам насабларининг баёни	10
Ҳазрати Имоми Аъзам туғилишларининг баёни	11
Ҳазрати Имоми Аъзам номларининг баёни	11
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг сурату наътлари баёни	12
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг тобиъинлик, яъни саҳобалардан кўрганларининг баёни	13
Ҳазрати Имоми Аъзам устодларининг баёни	14
Имоми Аъзам ҳазратларидан ҳадису фақҳ аҳз қилган шо- гирдларининг баёни	15
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг аввалқи ҳоллари баёни	15
Фатво берганлари бирла дарсгўйлуқлари ибтидосининг баёни	18
Ҳазрати Имоми Аъзам кўрган тушлари таъбири бирла шара- фининг баёни	20
Ҳазрати Имоми Аъзам халқни ўз мазҳаблариға ундаганла- рининг баёни	20
Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳабларининг мабний алайҳи ва асосининг баёни	21
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг махсуса сифатларининг баёни	23
Аиммайи изом ҳазратларининг Имоми Аъзамни мақтаб са- нову таҳсин қилгонлари баёни	25
Ижтиҳодлари бирла ибодатларининг баёни	28
Хавф ва Тангри таолодан кўрқмоқларининг баёни	29
Тилларини бўшу бефойда сўздан сақламоқларининг баёни	30
Эҳсону карамларининг баёни	31
Вараъу зухдларининг баёни	32
Амонат сақламоқларининг баёни	33
Ақлларини кўп улуғлигининг баёни	34
Фаросатларининг баёни	34

Саволларга яхши-яхши жавоб берганларини баёни	36
Ҳилм бирла тамкинларининг баёни	44
Ўз касбларидан маишат қилмоқларнинг баёни	47
Либосларининг баёни	48
Ҳикмату одобларининг баёни	49
Қозилик бирла мутаваллийликни унамаганлари баёни	50
Қироат илмини ахз қилгонларининг баёни	52
Ҳадис илмини ахз қилгонлари баёни	52
Вафотлари сабабининг баёни	53
Вафотлари тарихининг баёни	54
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг таъжидларининг баёни	55
Қўрулган тушларининг баёни	57
Илм хотимасининг шарофати ва фарзиятида	59
Изоҳлар	59

ЖАВОҲИР

Адабий-бадиий нашр

Васлий Самарқандий

ИМОМ АЪЗАМ ТАРИХИ

Муҳаррир Ф. Камолова

Расмлар муҳаррири Ю. Габзалилов

Техн. муҳаррир У. Қим

ИБ № 269

Босмахонага берилди 23.06.95. Босишга рухсат этилди 12.10.95.
Улчами 84×108¹/₃₂. Рўзнома қоғози. Шартли б. табағи 3,36. Шартли
ранг-оттиск 3,57. Нашр табағи 3,13. Ҷами 20000 нусха. Буюртма
4481. Шартнома 27—95. Баҳоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахо-
насида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.